

บทที่ 4

การวิเคราะห์ข้อมูลและการอภิปรายผล

4.1 ความเป็นมาและความหมายของวัด

พระเทพโสภณ (กมล โกวิท) (2530) กล่าวว่า วัดคือที่อยู่ของพระภิกษุ สามเณร เป็นหอพักนักเรียน เป็นสถานศึกษาของนักเรียน นักศึกษา และชาวต่างชาติ เป็นสัญลักษณ์แห่งพระพุทธศาสนา

สุพัตรา สุภาพ (2538) กล่าวว่า วัดคือ แหล่งที่ก่อให้เกิดการสมาคม และนันทนาการ ในหมู่ประชาชน เช่น พิธีทำบุญ(งานวัด) หรือประเพณีที่เกี่ยวกับนันทนาการต่างๆ เป็นต้น วัดจึงเป็นตัวแทนของศาสนา

จิราพร อังกูรสุทธิพันธ์ (2539) กล่าวว่า วัดคือ สถานที่ประกอบพิธีกรรมทางศาสนา ภายในวัดประกอบด้วยสถานสำคัญ เช่น กุฏิ วิหาร พระอุโบสถ อื่นๆ เป็นต้น และเป็นสถานที่ประกอบพิธีกรรมทางศาสนา

งามพิศ สัตย์สงวน (2538) กล่าวว่า ศาสนามีหน้าที่หลักอีกอย่างหนึ่งคือ การรักษาความสงบความมีระเบียบทางสังคมทั้งทางตรงและทางอ้อม เป็นกลไกในการควบคุมสังคม ดังนั้นวัดเป็นส่วนสำคัญยิ่งที่มีหน้าที่บทบาทต่อสังคมในด้านต่างๆ

ถวัลย์ ทองมี (อธิบดีกรมการศาสนาปัจจุบัน 2540) กล่าวว่า วัดคือ ที่อยู่ของพระภิกษุ สามเณร เรียกว่า อารามหรืออาวาส เป็นที่ประกอบพิธีกรรมของชาวพุทธ กิจกรรมวันสำคัญต่างๆ ทางศาสนา เป็นสถานที่ทำบุญทำกุศล และกิจกรรมอื่นๆ ทางศาสนาด้วย

วัดในกรุงเทพมหานคร ซึ่งเป็นเมืองหลวง วัดแต่ละวัดมีบริเวณกว้างขวาง ถาวร วัดดู ปุชนิยะสถาน ใหญ่โต วิจิตรงดงาม แม้ในพระบรมมหาราชวัง อันเป็นเขตพระราชฐานก็มีวัดอยู่คือ วัดพระศรีรัตนศาสดาราม (วัดพระแก้ว) นับได้ว่าจัดเป็นที่อยู่ของพระสามเณร เป็นศูนย์กลางของการทำกิจกรรมทางศาสนา พิธีทำบุญ พิธีกรรมต่างๆ ตลอดถึงกิจกรรมนันทนาการด้าน

อื่นๆ ดังที่กล่าวมา วัดเป็นศาสนวัตถุ เป็นองค์ประกอบของศาสนา เป็นพิพิธภัณฑสถานสำคัญของชาติ ในด้านศิลปกรรม จิตรกรรม และปฏิมากรรมอื่นๆ ด้วย ดังนั้นวัดจึงเป็นสัญลักษณ์ทางพุทธศาสนา อันหมายถึงพระสงฆ์ สามเณรด้วย ซึ่งเป็นนักบวช ที่ทำนุบำรุงศีล และศึกษาเล่าเรียนอยู่ในวัด วัด เป็นสมบัติกลางของชาติ มีหน้าที่บพิทบาทของตนเองดังที่กล่าวมา

ปัจจุบันวัดมีทั้งหมด (31,93 วัด) พระภิกษุ 338,441 รูป สามเณร 136,486 รูป ศิษย์วัด 81,038 คน (ข้อมูลระหว่างเขาพระรษา พ.ศ. 2528), กรมการศาสนา

4.1.1 วัดแห่งแรกของโลก (กรมการศาสนา 2533 : 10)

เมื่อพระพุทธเจ้าตรัสรู้แล้ว ประทับอยู่ที่ภายใต้ต้นพระศรีมหาโพธิ์ (อัสสัตต พุทฺถ) ครั้นแล้วได้ทรงบำเพ็ญพุทธกิจ เสด็จไปแสดงปฐมเทศนาโปรดแก่พระปัญจวัคคีย์ ที่ป่าอิสิปตนมฤทายวันเมืองพาราณสี ปีแรกนี้ยังคงประทับอยู่ที่ป่าอิสิปตนมฤทายวันอย่างเข้าปีที่ 2 ได้เสด็จไปยังกรุงราชคฤห์ เมืองหลวงของแคว้นมคธ พร้อมด้วยพระสงฆ์อรหันตสาวกอีก 1,000 รูป ประทับที่ป่าต้นตาล (ลัญจิววัน) ใต้ต้นไทรชื่อสุประคิชฐ์ เมื่อพระเจ้าพิมพิสาร ราชานแห่งแคว้นมคธได้ทรงฟังเทศน์แล้ว มีพระราชศรัทธาเลื่อมใสมาก ประกาศพระองค์เป็นอุบาสก นับว่าเป็นพระราชอาพระองค์แรกที่เป็นพุทธมามกะ และมีพระราชประสงค์จะจัดหาสถานที่ประทับที่เหมาะสมกว่าป่าต้นตาลนั้นถวาย ในวันที่พระพุทธเจ้าและพระสงฆ์สาวกทั้งหมดเสด็จไปเสวยภัตตหาร ณ พระราชนิเวศน์ จึงได้ทรงถวายพระราชอุทยานเวฬุวัน (สวนไม้ไผ่ของหลวงแก่พระสงฆ์มีพระพุทธเจ้าเป็นประมุข)

การที่พระเจ้าพิมพิสารถวายพระราชอุทยานเวฬุวันก็ด้วยทรงพิจารณาถึงลักษณะภูมิประเทศ ซึ่งสมควรแก่สมณวิสัย ได้แก่ลักษณะที่อยู่ของผู้สงบ คือ

1. เป็นสถานที่ไม่ไกลไม่ไกลจากหมู่บ้านนัก สะดวกแก่การไปมา พอที่ประชาชนจะเข้าเฝ้าได้

2. กลางวันไม่พลุกพล่าน กลางคืนเงียบสงบ ไม่มีเสียงอึกทึกครึกโครม

3. ไม่มีเสียงแข็งแรงแจกจากคนที่เดินเข้าเดินออกสมควรเป็นที่บำเพ็ญกิจของผู้ต้องการความวิเวกและสมควรเป็นที่หลีกเลี่ยงอยู่ตามสมณวิสัย

พระพุทธเจ้าทรงรับและอนุโมทนาแก่พระเจ้าพิมพิสารแล้ว จึงมีพระพุทธดำรัส อนุญาตว่า “ภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาตอาราม” (พระไตรปิฎกฉบับหลวง เล่ม 4 ; 67)

คำว่า อาราม แปลว่า สถานที่เป็นที่รื่นรมย์ หมายถึง สถานที่เป็นสะดวกสบาย น่ายินดี หรือเป็นคำหมายถึง วัด คือ ทรงอนุญาตให้พระสงฆ์อยู่อาศัยในพระราชอุทยานเวฬุวันพระราช อุทยานนั้น จึงชื่อว่า เวฬุวนาราม หรือวัดเวฬุวัน นับว่าเป็นวัดแห่งแรกในพระพุทธศาสนา ซึ่งมี สภาพเป็นป่าไม้ไผ่ ไม้ปรากฏว่า มีอาคารที่พักอาศัยอย่างอื่นใด

4.1.2 วิหาร คือ วัดที่สร้างขึ้น

เมื่อมีวัดเวฬุวนารามขึ้นแล้ว ก็มีผู้มีพุทธบัญญัติให้พระสงฆ์ต้องอยู่ เฉพาะในวัดเวฬุวนารามเท่านั้น ทั้งยังมีผู้ศรัทธาชาวชนเพิ่มมากขึ้นอีก พระสงฆ์ต่างก็ออกไปบำเพ็ญ สมณธรรมในป่าในดง ตามโคนต้นไม้ ภูเขา ซอกเขา ถ้ำ ป่าช้า กลางแจ้ง และลอมฟาง ตาม อธิษาศัย ต่อมาเข้าวันหนึ่ง เศรษฐีชาวเมืองราชคฤห์ ซึ่งไม่ปรากฏชื่อ ได้เห็นพระภิกษุเหล่านั้น เติมมาจากสถานที่ต่างๆ มีอาภักิริยาสงบเรียบร้อย งดงาม น่าเคารพ เกิดศรัทธาเลื่อมใสมาก ประารถจะสนราสสถานที่พักอาศัยถวาย ได้เข้าไปปวารณาต่อพระภิกษุเหล่านั้นว่า จะสร้างวิหาร ถวาย และต้องการทราบว่ ท่านจะอยู่ในวิหารหรือไม่ พระภิกษุเหล่านั้นได้ไปกราบทูลพระพุทธ เจ้า พระพุทธเจ้าจึงได้ทรงอนุญาตให้พระภิกษุอยู่ในวิหารได้ เศรษฐีคนนั้นได้สร้างวิหารขึ้นถึง 60 หลัง และพระพุทธเจ้าได้ตรัสถึงวิธีปฏิบัติในการถวายวิหารครั้งนั้นว่า ให้ถวายแก่พระสงฆ์ผู้มาจาก ทิศทั้งสี่ ทั้งที่มาแล้วและยังมิได้มา คือไม่เจาะจงพระสงฆ์รูปใดรูปหนึ่ง หรือคณะใดคณะหนึ่ง เป็น สมบัติ ของพระสงฆ์ทั่วไป วิธีปฏิบัติ เช่นนั้น จึงถือเป็นประเพณีมาจนทุกวันนี้

ครั้งมีพุทธาอนุญาตให้พระสงฆ์อยู่ในวิหารแล้ว ก็ยังทรงอนุญาตเครื่องใช้และ อุปกรณ์ต่างๆ เช่น เตียง ตั่ง ม้านั่ง ฟูก หมอน หอฉันทอระบายน้ำ โรงไฟ เป็นต้น

คำว่า วิหาร แปลว่า ที่อยู่ของพระสงฆ์ หรือหมายถึง วัดอีกชื่อหนึ่ง ซึ่งเป็นวัดที่ก่อสร้างอาคารขึ้นเป็นที่อยู่อาศัยต่างจาก อาราม แต่คงใช้ร่วมกัน เช่น เขตวันมหาวิหาร บุพพาราม นิ โครธาราม เป็นต้น

4.1.3 วัดที่มีชื่อปรากฏครั้งพุทธกาล

พระพุทธศาสนาได้แพร่หลายออกไป จนถึงรัฐและเมืองต่างๆ ผู้มีศรัทธาสร้างวัดถวายเป็นจำนวนมาก (พระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับหลวง เล่ม 4 ; 68) วัดที่พระพุทธเจ้าประทับจำพรรษา และมีชื่อปรากฏในพระไตรปิฎก นอกจากวัดเวฬุวนารามแล้ว คือ

วัดพระเชตะวันมหาวิหาร เมืองสาวัตถี แคว้นโกศลอนาถปิณฑิกเศรษฐีเป็นผู้สร้าง โดยซื้ออุทยานของเจ้าชายเขต และเจ้าชายเขตได้ขอร่วมทำบุญด้วยครั้งหนึ่ง วัดนี้เป็นวัดใหญ่ที่สมบูรณ์แบบคือ มีอุทยานใหญ่ สร้างมหาวิหาร 7 ชั้น มีกำแพงและคูเป็นขอบเขต ภายในบริเวณเป็นสัดส่วนมีคันทับที่ประทับของพระพุทธเจ้าที่จำพรรษาของพระภิกษุสงฆ์ ที่เจริญธรรม ที่จنگกรม ที่สร่งน้ำหอนันครบถวน ควระแกสมณบริโภค ปัจจุบันนี้ยังมีซากตึกต่างๆ ปรากฏอยู่ วัดนี้พระพุทธเจ้าประทับนานที่สุดเป็นเวลาถึง 19 พรรษา แต่หาได้ประทับจำพรรษาตลอดปีไม่ แต่ละปีประทับเพียง 3 เดือน ในฤดูฝนเท่านั้นอีก 9 เดือน เสด็จไปแสดงธรรมในคามนิคมอื่น อนาถปิณฑิกเศรษฐีใช้จ่ายในการก่อสร้างวัดนี้ เป็นเงิน 54 โกฏิหกหาปณะ (สารานุกรมไทยฉบับราชบัณฑิตยสถาน เล่ม 10 : 6359)

วัดบุพพาราม ตั้งอยู่ทางทิศตะวันออกของวัดพระเชตะวันมหาวิหาร ซึ่งอยู่ทางทิศตะวันออกของกรุงสาวัตถี แคว้นโกศล นางวิสาขา มหาอุบาสิกา เป็นผู้สร้าง วัดนี้สร้างเป็นตึก 2 ชั้น หลังคาเป็น กุฎาคาร (เรือนยอด) หรือเป็นยอดโคม มียอดโคม 60 ยอด ที่ยอดมีหมอน้ำทำด้วยทองสีสุกตั้งอยู่ทุกยอด มีห้องชั้นละ 400 ห้อง รวมทั้งหลังเป็น 1,000 ห้อง จัดแบ่งเป็นส่วนๆ ส่วนหนึ่งเป็นที่ประทับของพระพุทธเจ้า มีห้องพระโรงเป็นที่ประชุมฟังธรรม มีที่พักกลางวัน กลางคืน ที่จنگกรมส่วนหนึ่งเป็นที่อยู่ของพระผู้ทรงอภิธรรม พระผู้ทรง พระวินัย พระผู้เล่าเรียน วิปัสสนาธุระ ส่วนหนึ่งเป็นที่พักของพระอาคันตุกะ พร้อมทั้งญาติโยมที่ติดตามมา ส่วนหนึ่งเป็นห้องพักพระภิกษุอาพาธมีห้องหมด ห้องพยาบาล ห้องยา ส่วนหนึ่งมีห้องพัสดุภัณฑ์ ส่วนหนึ่งมีห้องพักโยมวัดผู้ทำกิจของพระ มีวัจกุฎีทั้งเฉพาะและส่วนรวม รอบบริเวณมีต้นไม้ปลูกเป็นแถว มีทางเดิน มีสระน้ำสำหรับพระสร่งน้ำ มีสระน้ำฉัน ค่าก่อสร้าง 9 โกฏิหกหาปณะ ค่าฉลองอีก 9 โกฏิหกหาปณะรวมเป็น 18 โกฏิ พระพุทธเจ้าเสด็จประทับที่วัดบุพพารามนี้เป็นเวลา 6 พรรษา โดยทรงปฏิบัติ เช่นเดียวกับที่วัดพระเชตะวันมหาวิหาร (สารานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถานเล่ม 16 : 10461-10464)

วัดนิโครธาราม อยู่ที่กรุงกบิลพัสดุ์ แคว้นสักกะพระเจ้าสุทโธทนะ พระพุทธบิดา ทรงถวายสวนพระเจ้านิโครธ ให้เป็นสังฆาราม คือ ที่อยู่ของพระสงฆ์ ในคราวที่พระพุทธเจ้าเสด็จไปกรุงกบิลพัสดุ์ พร้อมด้วยพระสงฆ์อีก 20,000 องค์ พระเจ้าสุทโธทนะทรงโปรดให้สร้างที่ถวายเป็นเอกเทศ เพื่อสะดวกในการต่างๆ ต้องเลือกสถานที่ที่เหมาะสมแก่พระสงฆ์ ไม่ห่างบ้านนัก เพื่อมิให้มีเสียงรบกวนความสงบ สร้างเสนาสนะที่ประทับของพระพุทธองค์ ที่พักของพระสงฆ์ที่เป็นพระเถระ มัชฌิมะ และนวกะ ตามควร สถานที่รับรองแขกต่างเมืองที่ตามเสด็จ หอประชุมใหญ่ ที่จงกรม ที่พักกลางวัน ที่พักกลางคือ พระพุทธเจ้าทรงจำพรรษาอยู่ที่วัดนิโครธาราม เพียงพรรษาเดียวเท่านั้น

นอกจากนี้ ที่กรุงโกสัมพี นครหลวงของแคว้นวังสะ มีวัดที่สร้างพร้อมกัน 3 วัด ซึ่งมหาเศรษฐีแห่งกรุงโกสัมพี 3 คน สร้างถวายพระพุทธเจ้ากับพระสงฆ์ มหาเศรษฐีทั้ง 3 คน สร้างวัดทั้ง 3 คือ ท่านโฆสกเศรษฐี สร้างวัดโฆสิตาราม ท่านกุกกุฏเศรษฐีสร้างวัดกุกกุฏาราม ท่านปาวาริกเศรษฐี สร้างวัดปาวาริการามเมื่อสร้างเสร็จเรียบร้อยแล้ว จึงจัดส่งคนไปกราบทูลพระพุทธเจ้าให้ทรงทราบ และกราบทูลเชิญเสด็จพระพุทธเจ้ากับพระสงฆ์ เมื่อเสด็จถึงกรุงโกสัมพี ทรงรับวัดทั้ง 3 นั้นไว้เพื่อเป็นที่พักจำพรรษาของพระสงฆ์ ขณะที่ประทับอยู่ในกรุงโกสัมพี ก็ประทับอยู่ ณ วัดทั้ง 3 นั้น ทรงผลัดเปลี่ยนเวียนไป ทั้งนี้ เพื่อรักษาศรัทธาของท่านเศรษฐีทั้ง 3 คนนั้น แต่ไม่ปรากฏว่าได้ทรงจำพรรษา ณ วัดทั้ง 3 นี้เลย ที่วัดโฆสิตาราม ซึ่งมีพระภิกษุสงฆ์มาจำพรรษาอยู่มาก แม้จะไม่ปรากฏในคัมภีร์ต่างๆ ว่า พระพุทธองค์เสด็จมาประทับสอนประชาชนอยู่มิได้ขาด ทำให้ประชาชนชาวกรุงโกสัมพี ตั้งแต่พระเจ้าอุเทน พระราชาธิบดี ตลอดถึงประชาชนทุกชั้นวรรณะพากันรับเอกาพระรัตตริยเป็นสรณะประจำชีวิต

นอกจากวัดที่กล่าวข้างต้นแล้ว พระพุทธองค์ก็ทรงจำพรรษาตามภูเขา ป่า ใต้ต้นไม้ หมู่บ้านต่างๆ ส่วนวัดต่างๆ พระสงฆ์มักจะมาพักจำพรรษาในฤดูฝน เมื่อสิ้นฤดูฝนแล้ว ก็จาริกไปป่าเพื่อสมณธรรม หรือสั่งสอนประชาชนตามอริยาศัย สมัยโน้นพระภิกษุสงฆ์คงอยู่วัดเฉพาะในฤดูฝนเท่านั้น หรือเป็นสถานที่พักในการเดินทาง มิได้อยู่ประจำที่เดียว แต่ปัจจุบันนี้พระภิกษุสงฆ์จะต้องอยู่สังกัดวัดใดวัดหนึ่ง ตามแจ้งความของกระทรวงธรรมการลงวันที่ 29 สิงหาคม รัตนโกสินทร์ศก 130 (พ.ศ. 2454) ซึ่งกำหนดว่า “ภิกษุ สามเณรทั้งปวงต้องมีสังกัดว่าอยู่วัดไหน ถ้าไม่มีสังกัดจัดว่าเป็นพระจรจัด”

4.1.4 มูลเหตุการสร้างวัดในประเทศไทย

พระพุทธศาสนาได้เข้ามาสู่ประเทศไทย หลังพระพุทธเจ้าปรินิพพานแล้ว ในพุทธศตวรรษที่ 3 สมัยพระเจ้าอโศกมหาราชทรงเป็นใหญ่ในชมพูทวีป พระองค์ทรงมีศรัทธาเลื่อมใสพระพุทธศาสนามาก ได้จัดส่งสมณทูตออกประกาศพระพุทธศาสนาถึง 9 สาย เวลานั้นภูมิภาคส่วนนี้เป็นอาณาจักรสุวรรณภูมิ มีเมืองทวารวดีเป็นเมืองหลวง สมณทูตที่ยังสุวรรณภูมิที่ปรากฏชื่ออยู่ในคัมภีร์มี 2 รูป คือ พระโสณะ กับ พระอุตตระ ได้มาประดิษฐานพระพุทธศาสนาที่เมืองทวารวดี ได้แก่ จังหวัดนครปฐม ในปัจจุบัน มีองค์พระปฐมเจดีย์ และโบราณสถาน โบราณวัตถุต่างๆ ซึ่งพบในบริเวณนั้น เช่น ศิลารูปพระธรรมจักร เป็นต้น เป็นหลักฐาน พระโสณะ กับ พระอุตตระ ส่งสอนพระพุทธศาสนาแล้ว มีผู้นับถือพระพุทธศาสนามากขึ้น แล้วสร้างสถูปเจดีย์ขึ้น บรรจุพระบรมธาตุ ลักษณะสถูปเจดีย์ที่สร้างขึ้นนั้น เหมือนสถูปเจดีย์สาญจิในอินเดีย ที่พระเจ้าอโศกทรงสร้างขึ้น ครั้นมีผู้อุบวชมากขึ้น จึงเกิดมีวัด มีสังฆมณฑลขึ้น เริ่มในเมืองก่อนแล้ว กระจายออกไปยังที่อื่นๆ โดยลำดับ การสร้างวัดแต่ดั้งเดิมมา ก็เพื่อสร้างเจดีย์เป็นที่บรรจุพระบรมธาตุเรียกว่า วัดพุทธเจดีย์ มีวิหารอยู่ข้างหน้า สำหรับเป็นที่ประชุมสงฆ์และสัปบุรุษ เวลานั้นพระสงฆ์ยังคงปฏิบัติตามปฏิปทาครั้งพุทธกาล คือ ออกจาริกสั่งสอนศาสนธรรมไปยังที่ต่างๆ เป็นกิจวัตร จะหยุดพักอยู่ประจำเฉพาะในฤดูฝน

การสร้างสถูปเจดีย์บรรจุพระบรมธาตุนั้น (สมเด็จพระนเรศวรมหาราชทรงพระประชวรภาพตำนานพุทธเจดีย์, 8) ต่อมาได้เกิดนิยมสร้างขึ้นไว้สำหรับบรรจุอัฐิประจำวงศ์ตระกูล คือ ตอนบนเป็นที่ประดิษฐานพระพุทธรูป คือ พระธาตุ ตอนล่างเป็นที่บรรจุอัฐิสร้างวิหารหน้าสถูปเจดีย์เป็นที่ทำบุญ เป็น “วัดอนุสาวรีย์” ที่ระลึกสำหรับวงศ์ตระกูล ผู้มีบุญวาสนามีฐานะดี เลยนิยมสร้างวัดเป็นอนุสาวรีย์ มากขึ้น ในเมืองใหญ่จะมีวัดตั้งติดกันเรียงเป็นแถวแต่ละวัดมีกุฏิเพียงหลังสองหลังเท่านั้น บางวัดไม่มีกุฏิเลยก็มี

มูลเหตุการสร้างวัดแต่ดั้งเดิมนั้น คงมี 2 ประการคือ

สร้างวัดเป็นที่บรรจุพระบรมธาตุ เรียกว่า วัดพุทธเจดีย์

สร้างวัดเป็นที่ระลึกประจำวงศ์ตระกูล เรียกว่าวัดอนุสาวรีย์ การสร้างวัดตาม

ความมุ่งหมายดังกล่าวมานี้ ยังคงมีสืบต่อกันมา และยังมีวัดเช่นนั้นปรากฏอยู่ตามภาคต่างๆ ในปัจจุบัน เช่น ภาคกลาง ที่จังหวัดนครปฐม พระนครศรีอยุธยา ลพบุรี ภาคเหนือ ที่เชียงใหม่ เชียงราย เชียงใหม่ สุโขทัย ภาคอีสาน ที่นครพนม สกลนคร ภาคใต้ที่ไชยา นครศรีธรรมราช

4.1.5 การสร้างวัดเป็นศูนย์กลางของชุมชน

มูลเหตุการสร้างวัดทั้งสองประการดังกล่าวมาแล้วนั้นเป็นมูลเหตุดั้งเดิม ครั้นต่อมาเมื่อพระพุทธศาสนาแพร่หลายทั่วไปยังเมืองต่างๆ ประชาชนมีความเลื่อมใสศรัทธาพระพุทธศาสนามากขึ้น ก็มีการสร้างวัดเพิ่มขึ้นตามความต้องการของประชาชนผู้นับถือพระพุทธศาสนา ความมุ่งหมายของการสร้างวัดก็แตกต่างกันไปจากดั้งเดิม คือ ต้องการมีวัดขึ้นเพื่อเป็นที่อยู่ของพระสงฆ์ ซึ่งจะได้ทำบุญบำเพ็ญกุศลกันตามประเพณี ได้แก่ การทำบุญตักบาตรให้ทาน รักษาศีล ฟังเทศน์ และสวดมนต์ไหว้พระ ตลอดจนกระทั่งเป็นสถานที่พักผ่อนหย่อนใจ จัดงานรื่นเริง ในเทศกาลต่างๆ เช่น ตรุษ สงกรานต์ เข้าพรรษา เข้าพรรษา ออกพรรษา เป็นต้น สถานที่ตั้งวัดจึงอยู่ไม่ห่างจากชุมชนนั้น และประชาชนก็ไปรวมกันที่วัดโดยมิจำกัดชั้นวรรณะ การสร้างวัดในปัจจุบันมีลักษณะเช่นนี้เป็นส่วนใหญ่ ประชาชนไปตั้งถิ่นฐานขึ้น ณ ที่ใดที่หนึ่ง เมื่อมีคนไปอยู่กันมากก็ช่วยกันสร้างวัดขึ้น จนปรากฏว่ามีวัดที่สร้างขึ้นใหม่อีกเสมอๆ โดยที่ความมุ่งหมายในการสร้างวัดมีมาดังกล่าวแล้ว จึงควรจัดเพิ่มขึ้นเป็นอีกประเภทหนึ่ง คือ วัดศูนย์กลางของชุมชน เป็นประเภทที่ 3

4.1.6 วัดในเขตพระราชฐาน

วัดในพระพุทธศาสนาที่เจริญรุ่งเรืองมาจนถึงปัจจุบันนี้ก็ด้วยพระมหากษัตริย์ซึ่งเป็นประมุขของประเทศนั้น ๆ ได้ทรงอุปถัมภ์ โดยเฉพาะในสมัยสุโขทัยนั้น การพระพุทธศาสนาตามที่ปรากฏในศิลาจารึกหลักที่ 2 (จารึกวัดศรีชุม) ซึ่งในรายงานผลของการสัมมนาพุทธศักราช 2523 กล่าวว่า

“ในสมัยสุโขทัยเป็นราชธานี พ่อขุนรามคำแหงมหาราชทรงเลื่อมใสในพระพุทธศาสนาอย่างยิ่ง ถึงกับโปรดให้สร้างวัดมหาธาตุขึ้นไว้ริมพระราชวัง พระองค์ทรงรอบรู้และทรงเป็นพหูสูตคงแก่เรียน จนได้รับการถวายพระเกียรติว่าเป็น พระธรรมบัณฑิต และกษัตริย์บางองค์แห่งราชวงศ์นี้ เช่น พระมหาธรรมราชาลิไทย ทรงเลื่อมใสในพระพุทธศาสนาอย่างยิ่ง ในที่สุดได้เสด็จออกผนวชเป็นพระภิกษุอยู่คราวหนึ่ง ทรงเป็นเนติแบบอย่าง ให้พระเจ้าแผ่นดินสมัยกรุงศรีอยุธยา และสมัยรัตนโกสินทร์ต่อมา ทรงกระทำตามขัตติยราชประเพณี ออกผนวชสืบต่อมาจนตราบเท่าทุกวันนี้”

อนึ่ง ข้อความที่ว่า “โปรดให้สร้างวัดขึ้นไว้ริมพระราชวัง” นั้น บัดนี้กรมศิลปากรได้ทำการขุดแต่งพระราชวังสุโขทัยเดิมแล้วได้พบรากกำแพงวังต่อเนื่องกับกำแพงวัด คือ วัดเป็นส่วนหนึ่งของพระราชวัง มีกำแพงและคูน้ำล้อมรอบ วัดมหาธาตุจึงอยู่ในเขตพระราชฐาน

การสร้างวัดไว้ในเขตพระราชวัง ก็เพื่อเป็นที่ทรงบำเพ็ญศาสนกิจโดยสะดวก และเป็นประเพณีต่อมาจนปัจจุบัน วัดในเขตพระราชวังสมัยอยุธยาได้แก่ วัดพระศรีสรรเพชญ์ สมัยกรุงธนบุรี ได้แก่ วัดอนุธรรวาราม สมัยกรุงรัตนโกสินทร์ ได้แก่ วัดพระศรีรัตนศาสดาราม และวัดในเขตพระราชฐานดังกล่าวมีแต่ พระอุโบสถ พระวิหาร และพระเจดีย์ไม่มีพระสงฆ์อยู่ประจำ

4.2 สถานภาพของวัดในปัจจุบัน

4.2.1 ฐานะของวัดตามกฎหมาย

คำว่า วัด หมายถึงที่อยู่ของพระสงฆ์ สถานที่นั้นๆ จะเป็นโรงเรียนหรืออาคารซึ่งมีรูปลักษณะอย่างไรก็ตาม เมื่อเป็นที่อยู่พระสงฆ์เรียกว่าวัด เหมือนกับที่อยู่ของพระราชวงศ์ตั้งแต่ชั้นหม่อมเจ้าขึ้นไปเรียกว่า วัง

ในภาษาบาลีมีคำที่หมายถึงวัด 3 คำคือ อาราม วิหาร อาวาส เช่นคำว่า เจ้าอาวาส หมายถึงพระสงฆ์ปกครองวัด

วัดมีฐานะทางกฎหมาย คือ เป็นนิติบุคคล มีสิทธิหน้าที่ภายในขอบเขต วัดดูแลประสงฆ์ของวัด สามารถถือกรรมสิทธิ์ในทรัพย์สิน มีอำนาจทำนิติกรรมสัญญาไว้ พระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ. 2505 มาตรา 31 จำแนกไว้ 2 อย่าง คือ

วัด ที่ได้รับพระราชทานวิสุงคามสีมา เป็นวัดที่สมบูรณ์ด้วยฐานะทางกฎหมาย และทางพระวินัยใช้เป็นสถานที่ประกอบสังฆกรรมตามพระวินัยได้

สำนักสงฆ์ ได้แก่ วัดที่กระทรวงศึกษาธิการประกาศให้ตั้งเป็นวัดได้ แต่ยังมีได้รับพระราชทานวิสุงคามสีมา ฐานะทางกฎหมายเป็นนิติบุคคลโดยสมบูรณ์ แต่ฐานะทางพระวินัยยังใช้เป็นสถานที่ประกอบสังฆกรรมตามพระวินัยทุกประการไม่ได้

4.2.2 การสร้างวัด

การสร้างวัดแต่โบราณมานั้น ผู้มีศรัทธาจะสร้างก็สร้างได้เมื่อมีการสร้างวัดมากขึ้น ทำให้เกิดปัญหายุ่งยากในทางปกครองเพราะไม่มีระเบียบแบบแผนเป็นแนวปฏิบัติ พระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ. 121 ซึ่งเป็นกฎหมายเกี่ยวกับคณะสงฆ์ฉบับแรก จึงได้กำหนดหลักเกณฑ์และวิธีดำเนินการในการสร้างวัดขึ้นไว้ ปัจจุบันการสร้างวัดจะต้องปฏิบัติตามกฎกระทรวงศึกษาธิการฉบับที่ 1 (พ.ศ. 2505) ออกตามความในพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ.2505 ซึ่งกำหนดหลักเกณฑ์ในการสร้างวัดไว้ว่า ผู้ที่ประสงค์จะสร้างวัด จะต้องยื่นคำขออนุญาตต่อนายอำเภอท้องที่ที่สร้างวัดนั้น พร้อมด้วยรายการเอกสารต่างๆ เช่น หนังสือสำคัญแสดงกรรมสิทธิ์ที่ดิน และจะต้องมีที่ดินไม่น้อยกว่า 6 ไร่ จำนวนเงินหรือ วัสดุที่จะใช้สร้างวัด มีราคาไม่น้อยกว่า 50,000 บาท แผนที่แสดงเขตตั้งวัด กำหนดเวลาที่สร้างวัดเสร็จ เป็นต้น และวัดที่สร้างขึ้นใหม่นั้น จะต้องประกอบด้วยหลักเกณฑ์สำคัญ เช่น จะต้องมีการขออนุญาตตั้งบ้านเรือนอยู่ในรัศมี 2 กิโลเมตร โดยเฉลี่ยไม่น้อยกว่า 1,000 คน ตั้งอยู่ห่างจากวัดอื่นไม่น้อยกว่า 2 กิโลเมตร

การขออนุญาตสร้างวัดนี้ จะต้องรายงานตามลำดับไปจนถึงกระทรวงศึกษาธิการ และมหาเถรสมาคม เมื่อได้รับอนุญาตให้สร้างได้ และได้ก่อสร้างเสนาสนะขึ้นเป็นหลักฐานะ มีพระภิกษุอยู่ประจำไม่น้อยกว่า 4 รูปแล้ว กระทรวงศึกษาธิการจะต้องประกาศตั้งวัดอีก จึงจะเป็นวัดสมบูรณ์ตามกฎหมาย เมื่อได้รับพระราชทานวิสุงคามสีมาแล้ว ก็เป็นวัดที่มีฐานะถูกต้องตามพระวินัยด้วย

4.2.3 ศาสนสถานประจำวัด

ศาสนสถาน คือ สถานที่ที่ประกอบกิจกรรม หรือพิธีกรรมทางศาสนา และที่อยู่อาศัยของพระสงฆ์ หรือเรียกว่า สังฆเสนาสนะ ซึ่งมีหลายอย่างตามความจำเป็นของวัดนั้นๆ สำหรับศาสนาสถานที่ประจำวัดทั่วไป คือ

อุโบสถ นิยมเรียกกันว่า “โบสถ์” เป็นสถานที่สำคัญคือ เป็นที่ประดิษฐานพระพุทธรูป ซึ่งเป็นพระประธานประจำวัด โบสถ์เปรียบเหมือนที่ประทับของพระพุทธเจ้า จึงเป็นปูชนียสถานที่ควรเคารพบูชา และที่สำคัญอีกอย่างหนึ่ง โบสถ์ เป็นที่สงฆ์ประชุมกัน ประกอบสังฆ

กรรม เช่น การฟังพระปาติโมกข์ การอุปสมบทบวชพระ ซึ่งจะต้องประชุมกันในสีมา หรือ
เสมา คือเขตที่สงฆ์กำหนดขึ้น

วัดหนึ่งมีโบสถ์ได้เพียงหลังเดียวเท่านั้นสังเกตที่ที่มีสีมาตั้งเรียงรายล้อมรอบ การ
ที่พระสงฆ์ประชุมรวมกันในโบสถ์ เป็นการแสดงความสามัคคี หากพระสงฆ์ไม่ยอมประชุมด้วย
กันเรียกว่า “ไม่ยอมลงโบสถ์” แสดงความไม่สามัคคีกัน เลยใช้เป็นสำนวนที่หมายถึงคนไม่ถูก
กัน

วิหาร รูปทรงลักษณะเหมือนโบสถ์เป็นส่วนมากเป็นที่ประดิษฐานพระพุทธรูป
สำคัญ วิหารมีมากหลังได้ เช่น ที่วัดพระเชตุพน กรุงเทพมหานครมีวิหารหลายหลัง ทางภาคเหนือ
ใช้วิหารเป็นทำบุญ ฟังเทศน์เหมือนศาลาการเปรียญ สมัยก่อนวัดทางภาคเหนือสร้างวิหารหลังใหญ่
โบสถ์หลังเล็ก เพราะไม่นิยมให้สตรีเข้าไปในโบสถ์ วัดชนบทส่วนมากไม่มีวิหาร

ศาลาการเปรียญ นิยมเรียกว่า ศาลา แปลว่า โรง คือเป็นห้องโถงกว้างใหญ่บรรจุ
คนได้มาก เป็นทำบุญประจำวันธรรมสวนะ หรือวันพระ คือ ตักบาตร สมาทานศีล ฟังเทศน์ และ
ยังเป็นที่พักรักษาจิตสวมนต์ไหว้พระของอุบาสกอุบาสิกาเป็นที่ทำบุญในเทศกาลต่างๆ เช่น ตรุษ
สงกรานต์ เข้าพรรษา ออกพรรษา นอกจากนั้นยังใช้ในกิจกรรมอื่นๆ เช่น เป็นที่ศึกษาเล่าเรียน
ปรีชาธรรมของพระภิกษุ สามเณร โรงเรียนสำหรับเด็กนักเรียน หรือทางราชการของใช้ในกิจ
กรรมต่างๆ ศาลาจึงเป็นศาลาอเนกประสงค์ ทางภาคเหนือ ถ้ามีวิหารเป็นที่รักษาศีลฟังเทศแล้ว
ศาลาก็เป็นห้องโถงสำหรับเป็นที่ตักบาตร เรียกว่า ศาลาบาตร

กุฏิ หรือ กุฎี เรียกสั้นๆ ว่า กุฏิ (กุด) แปลว่ากระท่อมเป็นที่อยู่ของพระสงฆ์ จะ
สร้างเป็นหลังเล็กหลังใหญ่ หรือจะเป็นกุฏิไม้ กุฏิตึก อย่งไรก็ตาม เรียกว่า กุฏิเหมือนกันหมด กุฏิ
พระสงฆ์ ต่างจากบ้านเรือนของฆราวาส เจ้าของเป็นผู้มีกรรมสิทธิ์ จะยกให้ใครหรือจะซื้อจะขาย
กันอย่างไรก็ได้ กุฏิเป็นสมบัติของวัด คือเป็นของสงฆ์ พระสงฆ์เป็นเพียงเจ้าของผู้อยู่อาศัยเท่า
นั้น และกุฏินี้ยังเป็นอาศัยอยู่ของเด็กๆ ลูกศิษย์วัดอีกด้วย

ศาสนสถานที่นิยมว่าเป็นส่วนสำคัญของวัดก็คือ โบสถ์ ศาลา กุฏิ
มีผู้ให้ความหมายเกี่ยวกับศาสนสถานทั้ง 3 อย่างนั้น เหมือนสิ่งที่มีแทนพระ
รัตนตรัยคือ

โบสถ์ เป็นประดิษฐานพระพุทธรูป ประธาน หมายถึง พระพุทธรัตตะ
 ศาลาการเปรียญ (เปรียญ แปลว่า รอบรู้) เป็นที่ฟังเทศน์ เป็นบ่อเกิดความรู้ต่างๆ
 เป็นเครื่องหมายพระธรรมรัตนะ

กุฏิ เป็นที่อยู่ของพระสงฆ์ เป็นเครื่องหมายถึง พระสงฆ์รัตนะ

นอกจากศาสนสถานดังกล่าวแล้ว ยังมีสิ่งก่อสร้างอื่นๆ อีกตามภาพของวัดแต่ละ
 แห่ง เช่น หอไตร หอระฆัง สระน้ำ สำหรับสระน้ำนั้นนิยมสร้างเป็นสระใหญ่ๆ เพื่อชาวบ้านจะได้
 ฟังปาฐกถาด้วย

4.2.4 การจัดฐานะวัดเป็น 2 ประเภท

พระอารามหลวง ได้แก่ วัดที่พระมหากษัตริย์สมเด็จพระราชินี สมเด็จพระ
 พระยุพราช พระบรมวงศ์ทรงสร้างหรือทรงปฏิสังขรณ์ หรือวัดที่ประชาชนสร้างขึ้น แล้วทรงรับไว้
 ในพระบรมราชูปถัมภ์ เรียกว่า “พระอารามหลวง” หรือวัดหลวงพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้า
 เจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 6 ทรงพระกรุณาโปรดฯ ให้จัดระเบียบพระอารามหลวงเมื่อ พ.ศ. 2458 เป็น 3
 ชั้น

1. พระอารามหลวงชั้นเอก ได้แก่ วัดที่มีเจดีย์สถานสำคัญ วัดที่บรรจุพระบรมอัฐิ
 หรือวัดที่มีเกียรติอย่างสูง มี 3 ชนิด คือ ราชวรวิหาร ราชวรวิหาร วรมหาวิหาร และวรวิหาร
2. พระอารามหลวงชั้นโท ได้แก่ วัดที่มีเจดีย์สถานสำคัญหรือวัดที่มีเกียรติซึ่ง
 รองลงมาจากพระอารามหลวงชั้นเอก มี 4 ชนิด คือ ราชวรวิหาร ราชวรวิหาร วรมหาวิหาร
 และวรวิหาร
3. พระอารามหลวงชั้นตรี ได้แก่ วัดที่มีเกียรติ วัดประจำหัวเมือง หรือวัดที่มี
 ความสำคัญของท้องถิ่นมี 3 ชนิด คือ ราชวรวิหาร วรวิหาร และสามัญ คือ มีชื่อวัด แต่ไม่มีคำ
 สร้อยต่อท้าย

คำว่า ราชวรวิหาร ราชวรวิหาร เป็นต้นนั้น เป็นสร้อยคำต่อท้ายชื่อวัด แต่
 สร้อยคำทั้ง 3 ชั้น เหมือนกันทุกชั้นต้องสังเกตจากความสำคัญของวัด หรือศึกษาจากทำเนียบพระ
 อารามหลวง

วัดที่เป็นพระอารามหลวง พระภิกษุที่จะเป็นเจ้าอาวาสต้องมีสมณศักดิ์เป็นพระภิกษุ และโบสถ์ วิหาร ต้องเพิ่มราชาศัพท์เป็น พระอุโบสถ พระวิหาร อย่างอื่นเช่น ศาลา กุฏิ ไม่ต้องเพิ่มราชาศัพท์เป็น พระอุโบสถ พระวิหาร อย่างอื่นเช่น ศาลา กุฏิ ไม่ต้องเพิ่ม

วัดราษฎร์ ได้แก่ วัดที่ประชาชนสร้าง หรือปฏิสังขรณ์ ได้รับอนุญาตถูกต้องตามกฎหมายอันหมายถึงวัดที่ได้รับพระราชทานวิสุงคามสีมาและวัดที่ยังเป็นสำนักสงฆ์ด้วยซึ่งในปัจจุบันในประเทศไทยมีพระอารามหลวงมี 217 วัดวัดราษฎร์มี 31722 วัด

4.3 วัดในกรุงเทพมหานคร

กรุงเทพมหานครเป็นลักษณะเขตในพื้นที่มีการตั้งหรือสถาปนาเมืองหลวงใหม่จากกรุงธนบุรี เป็นปัจจุบันนี้ ซึ่งในปัจจุบันนี้ก็นับได้ว่า กรุงเทพมหานครมีเขต (Area) พื้นที่ของแต่ละห้อง จำนวนทั้ง 39 เขตใหญ่ โดยแบ่งออกเป็นเขตเฉพาะฝั่งในกรุงเทพมหานครเองจำนวน 27 เขต โดยกำหนดเขตพระนครเป็นหลัก เพราะเป็นศูนย์กลางของการสถาปนาอยู่ในเขตพระบรมมหาราชวังเป็นวัดพระแก้ว ได้แบ่งเขตชั้นนอกออกเป็นเขตหนึ่งคือเขตฝั่งธนบุรี ซึ่งมีจำนวนทั้งหมด 12 เขตด้วยกัน โดยกำหนดเขตธนบุรีเป็นหลัก

กำหนดแบ่งเขตระหว่างกรุงเทพมหานครกับฝั่งธนบุรีก็คือ แม่น้ำเจ้าพระยา นับได้เป็นสัญลักษณ์ของการคูเมืองในการแบ่งเขตแดน โดยยึดติดกันทั้ง 2 ฝั่งที่เดียว ฝั่งในฝั่งนอก นอกจากจะเป็นเส้นทางน้ำที่ใช้ในการคมนาคมไปมาของประชาชน ในการไปมาหาสู่แล้วยังเป็นเส้นทางสัญจรไปมา ออก-เข้าเมือง โดยทางเรือเป็นพาหนะนับแต่นานมา และแม่น้ำเจ้าพระยาที่มีเขตแดนแบ่งแยกกัน ระหว่างใจกลางเมืองนั้นได้กำหนดเป็นที่กระทำพระราชพิธีต่าง ๆ ของพระมหากษัตริย์ทุกยุคทุกสมัย เช่น พิธีทางชลมารคด้วยการถวายพระภิกษุวัดอรุณราชวรารามเป็นประจำทุกปี

ปัจจุบันวัดมีทั้งหมด 3,198 วัด พระภิกษุ 338,441 รูป สามเณร 136,486 รูป ศิษย์วัด 81,038 คน (ข้อมูลช่วงเข้าพรรษา 2528, กรมการศาสนา) (เนตรนริศ นาควัชระ 2525,40) ในเขตกรุงเทพมหานคร มีวัดทั้งหมดจำนวน 399 วัด โดยแบ่งออกเป็นวัดหลวงประมาณ 80 วัด และวัดราษฎร์อีกจำนวน 319 วัด วัดมหานิกาย 366 วัด วัดธรรมยุต 33 วัด

4.4 การสร้างวัดในกรุงเทพมหานคร

โดยทั่วไปจะเห็นว่าวัดในกรุงเทพมหานคร ทั้งที่เป็นวัดหลวงหรือวัดราษฎร์ตั้งเรียงรายอยู่กันมากมายโดยริมฝั่งแม่น้ำเจ้าพระยา เขตชั้นฝั่งในคือเขตพระนครจะปรากฏวัดใหญ่โตมากมายและเป็นแหล่งสังฆมณฑลปะวณธรรมกันหลายวัด แต่ละวัดก็จะมีขนาดใหญ่โตพอสมควรโดยเฉพาะวัดที่เป็นวัดหลวง

4.4.1 ธรรมเนียมการสร้างวัด

วัดที่เป็นวัดหลวงจะมีความเป็นมาทางประวัติศาสตร์ บ่งบอกถึงประวัติความเป็นมาในอดีตแสดงถึงความสัมพันธ์อย่างลึกซึ้งและใกล้ชิดระหว่างวัดกับพระมหากษัตริย์ในอดีต จนกลายเป็นวัดในรัชกาลหรือประจำรัชกาลนั่นเอง และเป็นที่รุ่งเรืองมากในสมัยรัตนโกสินทร์เริ่มตั้งแต่วัดในรัชกาลที่ 1 พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช (ช่วง พ.ศ. 2325-2352) ในช่วงยุคดังกล่าวเป็นระยะแห่งการสถาปนา (สร้างวัด) และบูรณะปฏิสังขรณ์กระจายขนาดความหนาแน่นมากที่สุด เฉพาะในเขตชั้นในเขตพระนครปัจจุบันมีวัดจำนวนถึง 18 แห่งด้วยกัน

4.4.2 พื้นที่ของวัด

โดยเฉลี่ยแล้ววัดแต่ละวัดจะมีพื้นที่ประมาณ 8 ไร่ต่อวัด และวัดที่ตั้งอยู่ในเขตกรุงเทพฯ จะเป็นวัดที่มีพื้นที่ขนาดกลางระหว่าง 5-15 ไร่ เฉลี่ยแล้วประมาณร้อยละ 37 ของวัดในกรุงเทพมหานคร ในอัตราสูงสุดระหว่าง 5-10 ไร่ ของเขตพื้นที่หมดในกรุงเทพฯ วัดที่มีพื้นที่มากที่สุดได้แก่วัดที่อยู่ในเขตพื้นที่เขตบางกอกน้อยและภาษีเจริญ สูงถึงร้อยละ 40 ที่เดียว

4.4.3 ลักษณะพื้นที่เขตพระนคร

พื้นที่เขตพระนคร เป็นเขตชั้นในมีวัดทั้งหมดจำนวน 21 วัด (ปฏิทินศาสนา, 2540) แบ่งเป็น 2 สถานภาพคือ ธรรมยุตจำนวน 6 วัด มหานิกายจำนวน 15 วัด เป็นวัดหลวงจำนวน 16 วัด วัดราษฎร์จำนวน 5 วัด

พื้นที่เขตชั้นในมีวัดที่มีสถานภาพชั้นเอก 5 วัด, ชั้นโท 8 วัด, และตรี 12 วัด รวม 25 วัด เขตชั้นในประกอบด้วยวัดมกุฏกษัตริยาราม วัดบวรนิเวศวิหาร วัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์ วัดราชประดิษฐาราม และวัดอรุณราชวราราม

ศูนย์วิทยทรัพยากร
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ตารางแสดงพระอารามหลวงซึ่งสร้าง สถาปนา และบูรณะปฏิสังขรณ์สมัยรัชกาลที่ 1 ใน กรุงเทพมหานคร แยกตามลำดับชั้น

รัชสมัย	พระอารามหลวงชั้นเอก			พระอารามหลวงชั้นโท				พระอารามหลวงชั้นตรี		
	ราชวรมหาวิหาร	ราชวรวิหาร	วรมหาวิหาร	ราชวรมหาวิหาร	ราชวรวิหาร	วรมหาวิหาร	วรวิหาร	ราชวรวิหาร	วรวิหาร	สามัญ
ร. 1	วัดพระเชตุพน-วิมลมังคลาราม วัดมหาธาตุ-สุวรรณรังษี วัดสุทัศน์-เทพวราราม			วัดชนะสงคราม วัดสระเกศ	วัดปทุมคงคา วัดราชบูรณะ วัดราชสิทธิ-ธาราม วัดสุวรรณาราม วัดโมลีโลก-ยาราม	วัดระฆังโฆสิตาราม	วัดบพิตรพิมุข	วัดรัชฎาธิษฐาน	วัดสังเวช-วิศยาราม วัดทอง-ธรรมชาติ วัดเศวตฉัตร วัดสังข์กระจาย วัดอมรินทราราม วัดศรีสุคนธ์าราม วัดเทพราช-กุญชร วัดกุหาสวรรค์ วัดกาญจนสิงหาสน์ วัดคูสิดาราม วัดกนิษฐาราม วัดหิรัญบุรี วัดราชคฤห์	
รวม	3	-	-	2	5	1	1	1	13	-

ศูนย์วิทยทรัพยากร
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

4.5 วิวัฒนาการและการเปลี่ยนแปลงของวัดมหาธาตุฯ

วัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์ นับได้ว่าก่อตั้งมานาน และย่อมจะมีประวัติความเป็นมาทางประวัติศาสตร์ หลายด้าน โดยจากการศึกษาพบว่าวัดดังกล่าวนี้มีความสัมพันธ์กับพระมหากษัตริย์ในอดีตมาหลายยุคหลายสมัย ในฐานะที่เป็นวัดหลวง เป็นบำรุงอุปถัมภ์ บูรณะปฏิสังขรณ์ โดยพระมหากษัตริย์และวัดดังกล่าวได้เปลี่ยนชื่อวัดมาถึง 4 ครั้งด้วยกัน และผ่านการปกครองโดยผู้นำสงฆ์เจ้าอาวาสแล้วถึงจำนวน 17 รูป ตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน

4.5.1 ความเป็นมา

วัดมหาธาตุฯ เป็นวัดโบราณมีมาแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยา เดิมเรียกว่า วัดสลัก เมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช ทรงสถาปนากรุงรัตนโกสินทร์เป็นราชธานี นั้น วัดสลักตั้งอยู่กลางระหว่างพระบรมมหาราชวังและพระราชวังบวรสถานมงคล สมเด็จพระบวรราชเจ้ามหาสุรสิงหนาท โปรดให้บูรณะปฏิสังขรณ์วัดสลักเมื่อประมาณปี พ.ศ.2326 และทรงทะนุบำรุงวัดนี้เป็นพิเศษมาตลอดพระชนมายุ เนื่องจากมีเรื่องเล่ากันว่าเมื่อกรุงศรีอยุธยาจะเสียแก่พม่าในปี พ.ศ.2310 นั้น พระองค์ขณะดำรงพระอิสริยยศเป็นนายสุคนธ์จินดา มหาเด็กลูกหุ้มแพร ได้ลองเรือมาตามลำน้ำเจ้าพระยาเพื่อจะไปหาหลวงยกกระบัตรเมืองราชบุรีที่ชาย ก่อนจะเลี้ยวเข้าคลองบางกอกใหญ่บริเวณหน้าวัดสลัก พบเรือลาดตระเวนของพม่า พระองค์จึงพลิกเรือคว่ำเพื่อซ่อนตัว พร้อมกับอธิษฐานขออำนาจพระพุทธรูปในพระอุโบสถเป็นที่พึ่งว่าหากพระองค์รอดพ้นจากข้าศึกไปได้ ต่อไปภายหลังได้เป็นใหญ่แล้วจะมาบูรณะปฏิสังขรณ์วัดนี้ให้รุ่งเรืองสืบไป สมเด็จพระบวรราชเจ้ามหาสุรสิงหนาททรงเริ่มการบูรณะปฏิสังขรณ์วัดสลักพร้อมกับการสร้างพระราชวังบวรสถานมงคล แล้วเปลี่ยนชื่อเรียกวัดสลักเป็น “วัดนิพพานาราม” เมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชโปรดเกล้าฯ ให้ใช้วัดนิพพานารามเป็นสถานที่สังคายนาพระไตรปิฎกในปี พ.ศ.2331 ได้พระราชทานนามวัดใหม่ว่า “วัดพระศรีสรรเพชญ์” และในปี พ.ศ.2346 พระราชชื่อใหม่ เป็น “วัดพระศรีรัตนมหาธาตุ ราชวรมหาวิหาร” ตามชื่อว่าวัดในกรุงศรีอยุธยาที่เป็นสถานที่ประดิษฐานพระบรมสารีริกธาตุและเป็นที่ประทับของสมเด็จพระสังฆราช

4.5.2 การเปลี่ยนแปลงค่านบูรณะปฏิสังขรณ์ ในสมัยรัชกาลที่ 3-6 (พ.ศ.2387-2459)

4.5.2.1 รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดเกล้าฯ ให้บูรณะปฏิสังขรณ์วัดมหาธาตุฯ ทั้งพระอารามตั้งแต่ปี พ.ศ.2387 แล้วเสร็จในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในการนี้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จพระราชดำเนินทรงยกข้อฟ้า และโปรดให้ช่างเขียนภาพจิตรกรรมฝาผนังในพระอุโบสถ กับโปรดให้สร้างวิหารน้อยหรือวิหาร โพรตึงกาตรงที่ตั้งคาน้ำซึ่งเคยประทับอยู่เมื่อทรงผนวช ทางทิศตะวันออกของต้นพระศรีมหาโพธิ์

4.5.2.2 รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงใช้พื้นที่ของวัดมหาธาตุฯ เป็นสถานที่สร้างเมรุพระราชทานเพลิงพระศพพระราชวงศ์ชั้นสูงเป็นครั้งแรก เดิมวัดมหาธาตุเป็นที่พระราชทานเพลิงพระศพโพเจ้านายซึ่งดำรงพระเกียรติยศชั้นสูงตลอดมาทุกรัชกาล การสร้างพระเมรุที่เริ่มในรัชกาลนี้ ใช้สนามนอกพระระเบียงหน้าวัดเป็นที่ตั้งพระเมรุ ต่อมาศาลาเรียนหลังหนึ่งเป็นพลับพลา ศาลาเรียนอีก 3 หลังจัดเป็นที่พักเจ้าภาพและแขก ส่วนโรงมหรสพสนามมวย และคอกไม้เพลิงนั้นตั้งในบริเวณท้องสนามหลวง เริ่มตั้งแต่ พ.ศ.2420 เป็นต้นมา

ในปลายปี พ.ศ.2432 โปรดให้ย้ายการบอกระเบียงพิธีกรรมมาจากวัดพระศรีรัตนศาสดาราม จัดตั้งเป็นบาลีวิทยาลัยที่วัดมหาธาตุ เรียกว่า “มหาธาตุวิทยาลัย” ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานเงินเดือนและค่าใช้สอยทุกประการในวิทยาลัย ในระหว่าง พ.ศ.2436-2438 วัดมหาธาตุฯ ได้เป็นที่ตั้งของสภาอุณาโลมแดงหรือสภาภาษาชักราว ภายหลังจึงย้ายไปตั้งที่ศิริราชพยาบาล

4.5.2.3 พ.ศ.2437 ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้สร้างอาคารถาวรวัตถุ ซึ่งเรียกว่า “สังฆิกเสนาสน์ราชวิทยาลัย” ขึ้นทางมุมด้านใต้ของพระอาราม ทอดยาวไปจดพระระเบียงคาน้ำเหนือ โดยมีพระราชดำริจะใช้ในงานพระศพสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศ สยามมกุฎราชกุมาร หลังจากนั้นจะทรงอุทิศถวายแก่มหาธาตุวิทยาลัย เพื่อเป็นที่เรียนพระปริยัติธรรมชั้นสูง ซึ่งจะได้พระราชทานนามว่า “มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย” แต่อาคารหลังนี้มาสร้างเสร็จในรัชกาลที่ 6 ส่วนงานพระศพสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชฯ นั้นทรงจัดที่วัดบวรสถานสุทธารวาสใน พ.ศ.2443

4.5.2.4 พ.ศ.2439 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้พระราชทานพระราชทรัพย์ส่วนพระองค์ในสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศ สยามมกุฎราชกุมาร 1,000 ชั่ง อุทิศเป็นค่าใช้สอยในการบูรณะวัดมหาธาตุครั้งใหญ่ แล้วได้พระราชทานนามพระ

อารามเพิ่มว่า “วัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์” เพิ่มเฉลิมพระเกียรติสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชฯ เมื่อบูรณะเสร็จใน พ.ศ.2443 หลังจากนั้นได้มีการบูรณะพระประธานในพระอุโบสถใน พ.ศ.2445 เนื่องจากถูกอสึบาตชำรุด

4.5.2.5 ในรัชกาลที่ 6 ทรงใช้ตึกสังฆิกเสนาสน์ราชวิทยาลัย เป็นที่ตั้งหอพระสมุดสำหรับพระนคร เสด็จพระราชดำเนินทรงประกอบพิธีเปิดอาคาร เมื่อวันที่ 6 มกราคม พ.ศ. 2459 ส่วนการบูรณะพระอารามนั้น มีการบูรณะในส่วนที่ชำรุดทรุดโทรมโดยทั่วไป ถึงรัชกาลที่ 7 ได้มีการบูรณะครั้งใหญ่ครั้งหนึ่ง หลังจากนั้นเป็นการบูรณะส่วนที่ชำรุดโดยทั่ว ๆ ไป และได้มีการบูรณะซ่อมแซมในรัชกาลปัจจุบัน

4.5.3 ลักษณะทั่วไปของวัดในอดีต

วัดมหาธาตุฯ เป็นวัดที่ตั้งอยู่ในศูนย์กลางของชุมชน ซึ่งติดกับสถานสำคัญของชาติ และเป็นที่ยึดเหนี่ยวใจของประชาชนไปมาเข้าออกทำการค้าขาย สื่อสารกันระหว่างทั้ง 2 ฝ่าย คือฝั่งธนบุรีกับฝั่งพระนคร ดังนั้นจึงมีประชาชนเข้าผ่านวัด ทั้งที่ไปทำบุญทำพิธีกรรมและเข้าไปปรึกษาปัญหาชีวิต อื่น ๆ กันอย่างมากมาแต่เดิมนั้น ผู้วิจัยเข้าไปสังเกตการณ์แล้วได้สัมภาษณ์ผู้ดูแลพระอุโบสถว่ามีประชาชนเข้าออกวัดประมาณไม่ต่ำกว่า 500 คน

ด้านการพิธีทางศาสนา เมื่อก่อนก็จะมีประชาชนเข้าไปวัดเพื่อทำกิจกรรมหลายด้าน เช่น

- เข้าวัดเพื่อปฏิบัติธรรม และทำบุญทำกุศล
- เข้าวัดเพื่อร่วมกิจกรรมวันสำคัญทางศาสนา
- เข้าวัดเพื่อไปปรึกษาพระสงฆ์ด้านปัญหาชีวิต ครอบครัว
- เข้าวัดเพื่อพักผ่อนหย่อนใจ

ดังนั้น ความสัมพันธ์ของวัดกับชาวบ้านจึงเป็นไปอย่างต่อเนื่องและสัมพันธ์กันสภาพสังคมทั่วไปเอื้ออำนวยทั้งด้านเศรษฐกิจ และสังคม ประชาชนก็เข้าวัด พร้อมทั้งศรัทธาในตัวพระสงฆ์สมัยนั้น

ด้านคติความเชื่อ ในสมัยก่อนคนเข้าวัดเพื่อที่จะเข้าไปแสวงบุญและชำระจิตใจมุ่งเข้าวัดศึกษาพระธรรมและปฏิบัติเป็นหลัก ยึดมั่นในศาสนาอย่างเข้มแข็ง หวังผลปฏิบัติมีความสุข

ในชีวิตปัจจุบันและหวังนิพพานในอนาคต ยุคก่อนนั้นจึงเป็นยุคทองของศาสนา สถาบันวัดก็เป็นสัญลักษณ์แห่งการศึกษา ปฏิบัติทางศาสนา และมีความรู้สึกศรัทธาของคนในสมัยนั้นอย่างสูงยิ่ง ด้วยสภาพสังคมที่เปลี่ยนแปลงในหลาย ๆ ด้าน วัดก็ได้รับความสำคัญจากชาวบ้านน้อยลง ด้านการศึกษาที่ด้อยลงอันเนื่องมาจากการศึกษาทางโลกและทางธรรมของชาวบ้านออกไป

4.6 สถานภาพของวัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์ในปัจจุบัน

4.6.1 ลักษณะทางกายภาพของวัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์

4.6.1.1 เขตที่ตั้ง

วัดมหาธาตุฯ เป็นพระอารามหลวงชั้นเอก (ศิลปวัฒนธรรม 2539,108) ชนิดราชวรมหาวิหาร ตั้งอยู่ที่เลขที่ 3 ถนนหน้าพระธาตุ แขวงพระบรมมหาราชวัง เขตพระนคร กรุงเทพมหานคร

4.6.1.2 ลักษณะทางกายภาพพื้นที่ตั้ง

วัดมหาธาตุเป็นวัดใหญ่และสร้างมาตั้งแต่รัชสมัยรัชกาลที่ 1 ต้นกรุงรัตนโกสินทร์ ตั้งอยู่ใจกลางเมืองซึ่งเป็นฝั่งในของพื้นที่ในกรุงเทพมหานคร ลักษณะทั่วไปแล้วตั้งอยู่ในศูนย์กลางของสภาพของความเป็นพระนคร ที่เกี่ยวเนื่องถึงพระอัครสถานต่าง ๆ ไม่ว่าจะเป็นวัดบรมสถาน พระบรมมหาราชวังก็ตาม อันบ่งบอกถึงความเจริญรุ่งเรืองของยุคนั้นของการสถาปนาราชธานี เป็นกรุงเทพมหานคร ในยุครัตนโกสินทร์และวัดที่อยู่ในชุมชนการศึกษาอย่างมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์

4.6.1.3 เส้นทางคมนาคม

วัดมหาธาตุตั้งอยู่เขตชั้นในรอบฝั่งพระนคร ประกอบด้วยเส้นทางเข้าออกเมืองอย่างหนาแน่น สังกัดได้จากถนนทุกสายที่ตัดผ่านรอบวัดมหาธาตุฯ วัดกลายเป็นทางคมนาคมก็ว่าได้ เส้นทางสัญจรนอกจากจะเป็นทางบก มีถนนล้อมรอบแล้ว ยังมีกำแพงแม่น้ำอย่างเจ้าพระยาอีกด้วยซึ่งข้ามไปฝั่งธนบุรี บางกอกน้อย บางกอกใหญ่ บางพลัด ด้านตะวันตกของท่าพระจันทร์ ท่าศิริราช อันเป็นที่ข้ามระหว่างฝั่งทั้งสอง ดังนั้นจึงมีผู้คนชุกชุมพลุกพล่านในย่านดังกล่าวคือฝั่งข้ามท่าพระจันทร์กับฝั่งท่าช้าง

เส้นทางคมนาคมล้อมรอบวัดมหาธาตุฯ ได้แก่ด้านหน้าวัดติดถนน (ทิศตะวันตก) มหาราช ด้านหลัง (ทิศตะวันออก) ติดถนนหน้าพระธาตุ ด้านทิศใต้ติดซอยศิลปากร (ตรอกพระยาเพชร) ด้านเหนือติดถนนพระจันทร์ (ฝั่งมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์)

4.6.1.4 ลักษณะภาพรอบบริเวณวัดมหาธาตุฯ ในปัจจุบัน

วัดมหาธาตุมีโครงสร้างทางกายภาพด้วยศาสนสถาน ศาสนบุคคล คือ

ก. ศาสนสถาน ประกอบด้วยที่พักอาศัยของพระภิกษุ สามเณร ชี ศิษย์วัด จำนวนทั้งสิ้น 2 คณะ แต่ละคณะจะมีกุฏิจำนวน 2-4 กุฏิโดยประมาณ สภาพกุฏิจะอยู่รอบนอกเขต พุทธาวาส ทั้ง 2 ฝั่งคือฝั่งทิศใต้มากที่สุด ทิศตะวันตกตรงลงมาคือทิศเหนือ แต่ละคณะก็จะเรียก คณะ 1 คณะ 2 เป็นต้น ยกเว้น 4 คณะที่เรียกว่าคณะสลัก 1-4 (เป็นกุฏิอนุรักษ์สร้างสมัยเดิม)

ข. เขตพุทธาวาสชั้นใน ประกอบด้วยพระอุโบสถ พระวิหาร บริเวณพระอุโบสถก็จะมีพระธาตุ เจดีย์ล้อมรอบเรียงรายอยู่ ที่ปรากฏมี 4 พระเจดีย์อันเป็นที่บรรจุอัฐิของพระบรมวงศานุวงศ์ในสมัยก่อน บริเวณรอบพระอุโบสถก็จะมีระเบียบเรียกว่าศาลาราย ล้อมรอบ มีพระพุทธรูปประดิษฐานเรียงรายกันอยู่เต็มไปหมด

ค. ดึกหรืออาคารที่ตั้งอยู่รอบเขตชั้นนอกประกอบด้วย อาคารมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย หอสมุด กุฏิชี โรงเรียนวัดมหาธาตุฯ หอปริยัติธรรม ตำหนักสมเด็จพระ หอไตร สำนักธรรมวิจัย ดึกอภิธรรมโชติยะ อาคารมหาธาตุวิทยาลัย ศาลาการเปรียญ

4.6.1.5 ลักษณะทางสังคมของวัดในปัจจุบัน

ด้านสังคม วัดมหาธาตุฯ นับแต่อดีตมาก็เปลี่ยนแปลงไปเรื่อย ๆ โดยเฉพาะในช่วงรัชกาลที่ 5 ได้มีการปรับเปลี่ยนด้านการศึกษาจัดตั้งวิทยาลัยและมหาวิทยาลัยขึ้น อันเป็นผลให้เครือข่ายสังคมสูงมากขึ้น มีการติดต่อกับสังคมภายนอกมากขึ้น เช่นปัจจุบันก็มีพระภิกษุสามเณรเข้ามาศึกษาเล่าเรียนมากขึ้นเรื่อย ๆ ในหน่วยของสถาบันการศึกษาก็เปิดกว้าง เปิดสอนโรงเรียนพุทธศาสนาวันอาทิตย์ จัดการเรียนการสอนให้แก่เด็ก ๆ บุคคลทั่วไป ดังนั้นจึงมีประชาชนเข้าออกมากมายเช่นกัน

4.6.1.6 สิ่งสำคัญภายในวัดด้านศาสนวัตถุ

ก. พระมณฑป อยู่ในวงพระระเบียบ ตั้งอยู่ทางด้านหน้าพระอุโบสถและพระวิหารสมเด็จพระบวรราชเจ้ามหาสุรสิงหนาท ทรงสร้างเมื่อสถาปนาพระอาราม พ.ศ. 2326 เดิมมียอดเป็นปราสาทเนื่องจากนำตัวไม้เครื่องบนปราสาท ซึ่งมีพระราชดำริจะสร้างในพระราชวังบวรฯ มาสร้างถวายเป็นพุทธรูชา ต่อมาเกิดเพลิงไหม้ยอดมณฑปเมื่อ พ.ศ.2344 โปรดให้บูรณะใหม่โดยแก้หลังคาเป็นทรงโรงแล้วสร้างพระมณฑปทองสูง 10 วา ไว้ภายในเป็นที่ประดิษฐานพระเจดีย์ทองบรรจุพระบรมสารีริกธาตุ พระมณฑปนี้ได้รับการบูรณะเป็นครั้งแรกในรัชกาลที่ 3 และบูรณะในรัชกาลต่อ ๆ มา

ภายในพระมณฑป เป็นที่ประดิษฐานมณฑปยอดปราสาท ซึ่งมีพระเจดีย์ทองศรีรัตนมหาธาตุ ประดิษฐานอยู่ในอีกองค์หนึ่ง พร้อมด้วยโต๊ะหมู่เครื่องบูชา ซึ่งสมเด็จพระ

พระวันรัต (เฮง เขมจารี) สร้างใน พ.ศ.2485 และที่ผนังทั้ง 4 ด้าน มีพระพุทธรูปสำริดสมัยสุโขทัย และอยุธยาซึ่งอัญเชิญมาจากหัวเมืองเหนือในรัชกาลที่ 1 ตั้งอยู่รวมทั้งสิ้น 28 องค์ เป็นพระพุทธรูปยืน 12 องค์ พระพุทธรูปนั่ง 16 องค์

ปัจจุบันลักษณะพระมณฑปเป็นสถาปัตยกรรมทรงไทย หลังคาลด 2 ชั้น ประดับช่อฟ้าใบระกา หน้าบันเป็นไม้แกะสลักปิดทองประดับกระจก ตรงกลางเป็นรูปพระลักษณะทรงหนุมานยืนแทน ล้อมด้วยลายกระหนกใบเทศและเทวดาหะ ซุ้มประตูหน้าต่างเป็นปูนปั้นทรงมณฑปลายใบเทศ

ข. พระวิหาร อยู่ด้านหลังพระมณฑปด้านขวาของพระอุโบสถ สมเด็จพระบรมราชเจ้ามหาสุรสิงหนาททรงสร้าง เดิมยาว 12 ห้องไม่มีมุข ได้รับการบูรณะซ่อมแปลงขยายให้มีมุขหน้าหลังในรัชกาลที่ 3 และได้รับการบูรณะในรัชกาลต่อมา

ลักษณะพระวิหารในปัจจุบันเป็นอาคารทรงไทยฐานสูง มีมุขโถงด้านหน้า และด้านหลังชายคามุขรองรับด้วยเสาสี่เหลี่ยม 6 ต้น ระหว่างเสากันเป็นกำแพงกั้นระเบียงปู มีบันไดขึ้นสู่มุขด้านหน้าและหลังด้านละ 2 บันได ผนังด้านเหนือและใต้มีหน้าต่างด้านละ 12 ช่อง ด้านตะวันออกและตะวันตกมีหน้าต่างด้านละ 4 ช่อง มีประตูอยู่กลางด้าน 1 ประตู หน้าบันด้านหน้าและหลังเป็นรูปตราพระราชลัญจกรในสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศ สยามมกุฎราชกุมาร มีภาพเทพหะดานข้างด้านละ 3 องค์ พื้นลายทั่วไปเป็นลายดอกกลอยใบเทศ

ภายในพระวิหาร ประดิษฐานพระพุทธรูปขนาดใหญ่ 5 องค์ ได้แก่พระประธานซึ่งเป็นพระพุทธรูปก่ออิฐ ปางมารวิชัย สมเด็จพระบรมราชเจ้ามหาสุรสิงหนาท โปรดให้พระยาเทวารังสรรค์ปั้น องค์หนึ่งเป็นพระพุทธรูปศิลาแดงปางมารวิชัย ย้ายมาจากพระวิหารแก้ววัดสลักอีก 3 องค์ย้ายมาจากวัดพระเชตุพนฯ ในรัชกาลที่ 1 นอกจากนี้ยังมีพระพุทธรูปยืนขนาดย่อมบนฐานชุกชีอีก 2 องค์

ค. พระอุโบสถ ตั้งอยู่หลังพระมณฑปคู่กับพระวิหาร สมเด็จพระบรมราชเจ้ามหาสุรสิงหนาท ทรงสร้างได้รับการบูรณะในรัชกาลที่ 3 และรัชกาลต่อ ๆ มา ภาพจิตรกรรมฝาผนังเป็นฝีมือช่างครั้งรัชกาลที่ 4 ปัจจุบันเลือนหมดแล้ว ผนังทาสีพื้นเหลือง

ลักษณะพระอุโบสถในปัจจุบัน เป็นอาคารทรงไทยฐานสูง หลังคามุงกระเบื้องเคลือบสีมีช่อฟ้า ใบระกา หน้าบันเป็นไม้แกะสลักปิดทองประดับกระจก กลางเป็นภาพนารายณ์ทรงครุฑจับนาค แวดล้อมด้วยภาพเทวดาหะดานละ 3 องค์ เหนือขึ้นไปเป็นเทพนม พื้นลายทั่วไปเป็นลายใบเทศก้านดอก รอบพระอุโบสถมีสีมาตั้งประจำ 4 ทิศ ใบสีมาสลักเป็นภาพครุฑยุคนาค

ภายในพระอุโบสถมีสิ่งสำคัญคือ พระพุทธรูปประธานปางมารวิชัย สมเด็จพระบรมราชเจ้ามหาสุรสิงหนาท โปรดให้พระยาเทพรังสรรค์ปั้น ในรัชกาลที่ 3 โปรดให้พระยาชำนาญนาชองและได้รับการบูรณะปิดทองทั้งองค์เนื่องจากถูกอสุนีบาตใน พ.ศ.2445 ครั้งหนึ่งบูรณะปิดทองใหม่ ใน พ.ศ.2467 อีกครั้งหนึ่ง รอบพระประธานมีรูปพระอรหันต์ 8 องค์ ประดิษฐานอยู่บนฐานชุกชี สมเด็จพระบรมราชเจ้ามหาสุรสิงหนาททรงสร้าง มีนามจารึกที่ฐานทุกองค์ ได้รับการบูรณะปิดทองใหม่พร้อมกับพระประธาน ทางด้านหน้ารูปหล่อของสมเด็จพระสังฆราช (สุข ญาณสังวร) ซึ่งสร้าง พ.ศ.2387 และรูปสมเด็จพระวันรัต (ทิต) ซึ่งหล่อใน พ.ศ.2481 นอกจากนี้มีเครื่องราชูปโภคบางชิ้นที่สมเด็จพระบรมราชเจ้ามหาสุรสิงหนาท ทรงอุทิศถวายพระอาราม ได้แก่ รูปช้าง 1 ตัว รูปม้า 1 ตัว กล่าวกันว่าเดิมตั้งอยู่ทรงทรงบาตร 2 ข้างที่ประทับ และมีพระแท่นบรรทมอีก 1

ก. พระระเบียง ตั้งล้อมรอบพระอุโบสถ พระวิหาร และพระมณฑป สมเด็จพระบรมเจ้ามหาสุรสิงหนาททรงสร้าง เดิมเสารายเป็นเสาข่อยเหลี่ยมไม้สิบสอง ในรัชกาลที่ 3 โปรดให้ซ่อมแปลงและได้รับการบูรณะในรัชกาลต่อ ๆ มาอีกหลายครั้ง มีประตูออกด้านละ 1 ประตู

ภายในพระระเบียงมีพระพุทธรูปซึ่งอัญเชิญมาจากที่ต่าง ๆ รวม 112 องค์ เดิมมีขนาดและฐานสูงต่ำไม่เท่ากัน ทางวัดมหาธาตุได้ออกบุญแก่ผู้มีจิตศรัทธา บูรณะทำบัลลังก์และปิดทองพระพุทธรูปใหม่เมื่อ พ.ศ.2467

ง. พระปราสาทและเจดีย์ราย อยู่ภายในวงพระระเบียงด้านเหนือพระวิหาร และด้านใต้ของพระอุโบสถ มีพระเจดีย์ด้านละ 2 องค์ พระปราสาทด้านละ 2 องค์ พระปราสาทใหญ่ 2 องค์ด้านหน้าพระมณฑป สันนิษฐานว่าสร้างในรัชกาลที่ 2 เป็นที่บรรจุอัฐิของสมเด็จพระสังฆราช (สุข) และสมเด็จพระสังฆราช (มี) นอกนั้นเป็นของเดิมที่สมเด็จพระบรมราชเจ้ามหาสุรสิงหนาททรงสร้าง เดิมมีพระปราสาทอยู่หลังพระวิหารอีก 2 องค์ ในรัชกาลที่ 3 ให้ย้ายไปตั้งที่นอกพระระเบียงด้านเหนือ ทางวัดรื้อลงเมื่อประมาณ พ.ศ.2469 พร้อมกับโรงพระเบญจา นายอดนภศูลมาประดับบนยอดปราสาทที่ด้านข้างพระวิหารและอุโบสถ

จ. หอระฆัง อยู่นอกวงพระระเบียงด้านใต้ ติดกับอาคารอภิธรรมมหาธาตุวิทยาลัย มีลักษณะเป็นมณฑปแปดเหลี่ยมยอดปราสาท ฐานสูง มีบันไดทางขึ้นสู่ฐานซึ่งมีแนวกำแพงโปร่งเตี้ย ๆ ล้อมรอบ เดิมสร้างคู่กับหอไตร อยู่นอกพระระเบียงหลังพระอุโบสถ หอไตรอยู่ทางเหนือ หอระฆังอยู่ทางใต้ ก่ออิฐถือปูนทั้ง 2 หลัง ในรัชกาลที่ 3 รื้อหอไตรไปสร้างที่มุมตำหนักสมเด็จพระสังฆราช หอระฆังสร้างใกล้ที่เดิม แต่เลื่อนมาทางเหนือให้ตรงกลางลาน หอระฆังปัจจุบันสร้างใน พ.ศ.2500

ฉ. ศาลาการเปรียญ ตั้งอยู่ด้านหลังพระอาราม ทางใต้ของคณะสลัก สร้างในรัชกาลที่ 3 แทนหลังที่สมเด็จพระบวรราชเจ้ามหาสุรสิงหนาททรงสร้าง เดิมเป็นศาลาขนาด 10 ห้อง มีฝาครอบ หลังคา 2 ชั้น ใน พ.ศ.2465 ทางวัดซ่อมแปลงใหม่ให้มีช่อฟ้า ใบระกา ฟูพื้นและอาสนะด้วยกระเบื้องซีเมนต์ และใน พ.ศ.2469 ได้ต่อมุขทางด้านหน้าออกไปอีก

ช. วิหารโพธิลังกา หรือเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า “วิหารน้อย” สร้างในรัชกาลที่ 4 ณ สถานที่ซึ่งเคยเป็นตำหนักที่ประทับของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเมื่อทรงผนวช ตั้งอยู่ทางทิศตะวันออกของต้นพระศรีมหาโพธิ์ ต่อมาเมื่อสภาพชำรุดทรุดโทรมลง สมเด็จพระวันรัต (เฮง เขมจารี) เมื่อยังดำรงสมณศักดิ์เป็นพระพิมลธรรม ได้บูรณะซ่อมแซมทั้งหลังเมื่อ พ.ศ.2475 ในรัชกาลที่ 7 และปูพื้นภายในพระวิหารด้วยหินอ่อน ทั้งได้ปรับปรุงบริเวณนอกวิหารด้วย คือ ตกแต่งเรือนโพธิลังกาและสร้างฐานโคกต้น ช่อมก้าแพงแก้วและทำประตูประกอบบานเหล็ก ปูกระเบื้องซีเมนต์ที่ลานภายในกำแพง นอกกำแพงทำสนามหญ้า ปูลูกต้นไม้ตัดถนนออกสู่สนามหลวงและทำประตูเหล็กกั้นด้านนี้

เมื่อซ่อมแซมวิหารโพธิลังกาเสร็จแล้ว สมเด็จพระวันรัต (เฮง เขมจารี) ได้ปรารภเรื่องที่ยังไม่มีพระพุทธรูปประดิษฐานในวิหารกับสมเด็จพระกรมพระยาดำรงราชานุภาพ จึงได้พระนาคซึ่งเคยเป็นพระพุทธรูปสำคัญในรัชกาลที่ 4 จากพระราชวังจันทรถนอม จังหวัดพระนครศรีอยุธยา เป็นพระพุทธรูปปางมารวิชัย ขนาดหน้าตักประมาณ 1 สอกเศษมาประดิษฐานเป็นพระประธาน แต่ที่ประดิษฐานอยู่ปัจจุบันเป็นองค์จำลอง

ซ. พระบวรราชานุสาวรีย์ สมเด็จพระบวรราชเจ้ามหาสุรสิงหนาท สมามคิษย์แก้ววัดมหาธาตุฯ เป็นผู้ดำเนินการสร้าง เพื่อเทิดพระเกียรติสมเด็จพระบวรราชเจ้ามหาสุรสิงหนาท ผู้ทรงสถาปนาฯ วัดมหาธาตุฯ ขึ้น โดยสร้างที่บริเวณด้านหน้าพระวิหารโพธิลังกาซึ่งจะเป็นทางออกสู่สนามหลวง พระบรมรูปนี้มีขนาดเท่าจริงอยู่ในลักษณะประทับยืนบนเกย หันพระพักตร์ออกสู่สนามหลวง พระหัตถ์ทั้งสองยกพระแสงดาบในท่าจับเป็นพุทธรูชา มีจารึกพระราชประวัติบนแผ่นหินอ่อนติดอยู่ที่ผนังกำแพงด้านขวาของพระบรมรูป พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลปัจจุบันได้เสด็จพระราชดำเนิน ทรงประกอบพิธีเปิดพระบวรราชานุสาวรีย์ เมื่อวันที่ 3 พฤศจิกายน 2522

ณ. มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย เป็นสถานศึกษาชั้นอุดมศึกษาของพระสงฆ์ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสถาปนา ครั้งแรกพระราชทานนามว่า “มหาธาตุวิทยาลัย” เปิดการศึกษาตั้งแต่วันที่ 8 พฤศจิกายน พ.ศ.2432 ภายหลังมีพระบรมราชโองการให้เปลี่ยนนามใหม่เมื่อวันที่ 13 กันยายน พ.ศ.2439 เป็น “มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย” มีพระราช

ประสงค์จะให้เป็นที่ศึกษาของพระภิกษุสามเณร ปัจจุบันคือมหาวิทยาลัยสงฆ์ สังกัด มหานิกายนั่นเอง

อาคารมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยปัจจุบัน สร้างใน พ.ศ.2498 วางศิลาฤกษ์ เมื่อวันที่ 20 กันยายน เป็นอาคารแบบไทยประยุกต์ สูง 3 ชั้น ค่าก่อสร้างประมาณ 5 ล้านบาท บริเวณที่ตั้งอาคารเดิมเป็นสระน้ำซึ่งมีมาพร้อมกับวัดชื่อว่า สระทิพยนิภา ซึ่งถูกถมเพื่อใช้พื้นที่ในการก่อสร้างมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

วัดมหาธาตุฯ เป็นพระอารามหลวงที่มีความสำคัญอย่างยิ่งมาตั้งแต่ต้นกรุงรัตนโกสินทร์ เป็นที่สถิตของสมเด็จพระสังฆราช และสถานที่ประทับของเจ้านายเมื่อทรงผนวชในรัชกาลต้น ๆ เคยเป็นสถานที่กระทำสังคายนาพระไตรปิฎก สถานที่ตั้งพระเมรุพระราชทานเพลิงพระศพและพระบุโพพระราชวงศ์ชั้นสูง เป็นที่ตั้งของมหาวิทยาลัยสงฆ์ พระมหากษัตริย์ในราชวงศ์จักร์ทุกรัชกาลพระราชทานพระบรมราชูปถัมภ์ตลอดมาจนปัจจุบัน ด้วยเหตุที่เป็นพระอารามหลวงที่อยู่ระหว่างพระบรมมหาราชวังและพระราชวังบวรสถานมงคล ทรงความสำคัญทั้งด้านประวัติศาสตร์ ศิลปกรรม และการศึกษา ทางราชการได้พิจารณาเห็นความสำคัญจึงประกาศขึ้นทะเบียนเป็นโบราณสถาน ตามประกาศของกรมศิลปากรใน พ.ศ.2492 เพื่ออนุรักษ์ไว้เป็นมรดกทางวัฒนธรรมและให้มีการบูรณะซ่อมแซมอย่างถูกวิธี

4.7 ระบบความเชื่อ สังคมประเพณีและกิจกรรมสำคัญของวัด

วัด กล่าวคือพระสงฆ์ยังคงเป็นตัวแทนรักษาขนบธรรมเนียมประเพณีในวันสำคัญ เช่นวันพระก็มีการเทศน์ ทำบุญ ปฏิบัติธรรม ซึ่งในแต่ละวันจะมีประชาชนเข้ามาวัด ไม่น้อยกว่า 500-1,000 คน ที่พระอุโบสถ นอกจากนี้แล้ววันสำคัญต่าง ๆ ก็จะมีประชาชนเข้ามาทำบุญ และประกอบพิธีทางศาสนา และในเทศกาลต่าง ๆ ก็จะมีพิธีปฏิบัติกันเรื่อยมา ล่าสุดคือพิธีสงกรานต์ ทางวัดจัดให้มีรดน้ำดำหัว พิธีสงฆ์พระพุทธรูป ทำบุญ ฟังเทศน์ ในวันโอกาสสำคัญ รูปแบบดังกล่าวยังปฏิบัติเป็นแบบแผน จึงคงสืบเนื่องกันเรื่อยมาถึงปัจจุบัน

4.7.1 กิจกรรมสำคัญในรอบปีของวัด

ทางวัดจัดให้กิจกรรมในวันสำคัญเพื่อเป็นการรักษาระบบประเพณีและสนองตอบความต้องการของชาวบ้าน ที่ยังคงแสวงหาที่พึ่งทางใจ โดยทางวัดจัดกิจกรรมใหญ่ ๆ ในระบบนี้ออกเป็น 3 คือ

กิจกรรมด้านจารีตประเพณีที่ปฏิบัติกันมา

- 1.1 พิธีสงฆ์
- 1.2 พิธีราษฎร์
- 1.3 พิธีหลวง

4.7.2 พิธีสงฆ์ในรอบปี เป็นกิจวัตรที่พระในวัด ได้ปฏิบัติและกระทำกันอย่าง เป็นแบบแผนได้แก่

- พิธีเข้าพรรษา ช่วงเดือนกรกฎาคมของทุกปี (เดือน 8)
- พิธีออกพรรษา ช่วงเดือนตุลาคมของทุกปี (เดือน 11)
- พิธีวันมาฆบูชา ช่วงเดือนมีนาคม (เดือน 3)
- พิธีวันวิสาขบูชา ช่วงเดือนมิถุนายน (เดือน 6)

ก. พิธีราษฎร์ เป็นกิจกรรมที่จัดเพื่อสนองตอบประชาชนทั่วไปให้เข้าไปวัด เพื่อประกอบพิธีตามความเชื่อที่ยึดถือสืบต่อกันมาเช่น

- พิธีทำบุญข้าวสาลาก บุญเดือน 9
- พิธีตัดบาตรเทโว วันออกพรรษา
- พิธีตรุษสงกรานต์ สรงน้ำพระ ทำบุญ ทำกุศล
- พิธีทำบุญขึ้นบ้านใหม่

ข. พิธีหลวง เป็นพระราชพิธีที่เกี่ยวกับพระราชา ทรงกิจทางศาสนา อันเป็น คติประเพณีแต่เดิมมา พระสงฆ์ภายในวัดก็จะทำกิจวัตรดังกล่าว เช่นพิธีถวายพระภิกษุพระราชนิกายขององค์พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ซึ่งทุกปีก็จะมีพิธีดังกล่าวนี้

ในปัจจุบัน ทางวัดได้จัดกิจกรรมบริการประชาชนด้านทำบุญและการถือศีลปฏิบัติ ซึ่งเป็นประเพณีที่ปฏิบัติกันมานานนับตั้งแต่เจ้าอาวาสองค์ก่อน โดยเฉพาะที่พระอุโบสถนับว่าเป็นที่ ไคร ๆ ที่มุ่งแสวงบุญรู้จักกันดี ในวันสำคัญเช่นวันพระก็จะมีพิธีดังกล่าว พร้อมทั้งวันอาทิตย์ กิจ กรรมก็จะมีฟังเทศน์ บริจาคทานปฏิบัติธรรม นั่งสมาธิภาวนาจิต โดยความสัมพันธ์ตรงนี้ก็ยังคง ถิ่นและปฏิบัติเรื่อยมา

4.7.3. การจัดกิจกรรมในวันพระ

การจัดกิจกรรมในวันพระของวัดมหาธาตุแบ่งออกเป็น 4 ประเภท คือ

ก. การถวายสังฆทาน

วัดมหาธาตุจัดให้มีการถวายสังฆทานวันพระโดยกำหนดวัตถุประสงค์ไว้ 4 ประการคือ

- เพื่อชักชวนให้ผู้ที่มาวัด ได้สละทรัพย์ เป็นการบรรเทาความตระหนี่และบำเพ็ญทานบารมีตามคติของพระพุทธศาสนา
- เพื่ออำนวยความสะดวกให้กับผู้ที่มาวัด
- เพื่อหาทุนทรัพย์ไว้ใช้จ่ายในกิจการของวัด
- เพื่ออนุเคราะห์พระภิกษุสามเณรภายในวัด

การจัดเจ้าหน้าที่ดูแลการถวายสังฆทานแบ่งออกเป็น 3 แผนก คือ

1. คณะแม่ชี มีหน้าที่จัดหาสิ่งของเครื่องใช้ที่จำเป็นสำหรับพระภิกษุสามเณรและอาหารแห้งเพื่อจัดเป็นชุดสังฆทาน พร้อมกับทำหน้าที่จำหน่ายให้ผู้ที่ประสงค์จะถวายสังฆทานตามราคาที่เหมาะสม
2. เจ้าหน้าที่พระอุโบสถ (ชมราวาส) มีหน้าที่ทำความสะอาด จัดแจงสถานที่และคอยอำนวยความสะดวกแก่ผู้ถวายสังฆทาน
3. พระเจ้าหน้าที่ มีหน้าที่นิมนต์พระภิกษุสามเณรรับสังฆทานในแต่ละวันพระ ๆ ละประมาณ 10 รูป ถ้าเป็นวันพระที่ตรงกับวันหยุดราชการหรือวันสำคัญทางศาสนาที่มีประชาชนมาทำบุญมากก็จะนิมนต์เพิ่มมากขึ้นเป็น 15 ถึง 20 รูป หรือตามความเหมาะสม

การถวายจัดเป็น 2 รอบ คือ

รอบที่ 1. จัดที่บริเวณระเบียงพระอุโบสถด้านทิศตะวันตก เริ่มตั้งแต่เวลาประมาณ 07.00 น. โดยจะมีพระภิกษุ 1-2 รูป นั่งคอยทำพิธีให้กับประชาชนที่มาในเวลาเช้า แล้วประสงค์จะกลับก่อน เวลาประมาณ 10.30 น. พระภิกษุสามเณรที่ได้รับนิมนต์จะลงมารับสังฆทาน หัวหน้าอุบาสกอุบาสิกาจะกล่าวนำถวายอยู่ภายในพระอุโบสถ จากนั้นผู้ที่เป็นเจ้าของไทยธรรมจะช่วยกันถวายแด่พระภิกษุสามเณรและรอรับพรเป็นอันเสร็จพิธี

รอบที่ 2. จัด 2 แห่ง คือในพระมณฑป เวลาประมาณ 04.00 และในพระอุโบสถ เวลาประมาณ 05.30 น. ของวันต่อมา ซึ่งรอบนี้จะมีเฉพาะผู้ที่อยู่รักษาอุโบสถศีลและค้ำคนทีวัดร่วมกันถวาย

4.7.4 การรักษาอุโบสถศีล

การรักษาอุโบสถศีลที่อุบาสกอุบาสิกากระทำอยู่ที่วัดมหาธาตุเป็นชนิด ปกติอุโบสถ คือรักษาตลอด 1 วัน 1 คืน ทุกวันพระ 8 ค่ำ และ 15 ค่ำ รวมเดือนละประมาณ 8 ครั้ง มีการรักษาทุกวันพระตลอดปีทั้งในระหว่างพรรษาและออกพรรษาแล้ว ในวันสำคัญทางพระพุทธศาสนาหรือวันสำคัญของชาติเช่นวันที่ 5 ธันวาคม และ 12 สิงหาคม เป็นต้น จะมีการจัดบวชนกขัมมบารมีหรือบวชชีพรามณ์ และรักษาอุโบสถศีลกันตลอด 3 วัน 3 คืน คือก่อนหน้าวันสำคัญ 1 วัน วันสำคัญ และหลังจากวันสำคัญอีก 1 วัน แต่ไม่มีข้อกำหนดแน่นอน บางโอกาสก็จัดเพียง 2 วัน หรือเฉพาะวันสำคัญเพียงวันเดียว โดยจะพิจารณาจากความพร้อมในเรื่องบุคลากรของวัดและช่วงเวลาที่เหมาะสม คือถ้าวานก่อนหรือวันต่อจากวันสำคัญเป็นวันหยุดราชการก็จะจัดติดกัน 3 วัน เฉพาะกรณีวันที่ 5 ธันวาคม วันพ่อแห่งชาติ วัดจะจัดให้มีการรักษาอุโบสถศีลตลอด 3 วัน คือวันที่ 4-6 ธันวาคมของทุกปี (สัมภาษณ์ พระมหาสุรศักดิ์ ญาณวีรสี, 2 มิ.ย. 2539)

ระเบียบขั้นตอนการรักษาอุโบสถของวัดมหาธาตุมีดังนี้

ก. เวลาประมาณ 09.30 น. อุบาสกอุบาสิกาทำวัตรสวดมนต์จากนั้นผู้ที่ประสงค์จะรักษาอุโบสถศีล กล่าวคำอาราธนาแบบเอกัชฌสมათาน (สมათานศีลคราวเดียวรวมทั้ง 8 ข้อ หากกล่าวละเมิดเพียงข้อเดียวก็ถือว่าขาดหมดทุกข้อ) ซึ่งทุกวันพระอธิบดีสงฆ์จะเป็นผู้ให้อุโบสถศีล ด้วยตนเองข้อนี้ถือเป็นประเพณีที่อธิบดีสงฆ์ของวัดมหาธาตุทุกรูปถือปฏิบัติมาโดยตลอด แต่หากอาพาธหรือมีกิจจำเป็นก็จะมอบให้พระเถระรูปอื่นปฏิบัติหน้าที่แทน (สัมภาษณ์ พระมหาเจลา เดชวณโฑ, 2 มิ.ย. 2539) เมื่อรับอุโบสถศีลแล้ว ผู้ใดปรารถนาจะรักษาอย่างเคร่งครัด (แบบอริยอุโบสถ) ก็จะปฏิบัติตามตารางที่วัดกำหนดไว้ ให้ความผ่านไปด้วยการฟังธรรมและปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานตลอดวัน แต่หากผู้ใดไม่ประสงค์จะปฏิบัติตามทั้งหมดก็สามารถเลือกกระทำได้ตามอัธยาศัย

ข. การรักษาอุโบสถศีลจะสิ้นสุดลงในเวลาประมาณ 05.30 น. ของวันต่อมา คือหลังจากที่รักษามาตลอด 1 วัน 1 คืนแล้ว ในวันต่อมาเวลาประมาณ 04.00 น. ผู้รักษาอุโบสถศีลก็จะลุกขึ้นทำวัตรสวดมนต์จนเวลาประมาณ 05.00 น. จะกล่าวลาอุโบสถศีลต่อพระภิกษุแล้วรับศีล 5 หรือศีล 8 แบบปกติ จากนั้นพระภิกษุจะกล่าวอนุโมทนาถึงอานิสงส์ของการปฏิบัติธรรมในวันพระที่ผ่านมา ให้ข้อคิดในการดำเนินชีวิตประจำวัน จึงถึงเวลาประมาณ 05.30 น. จะมีการถวายสังฆทานแด่พระภิกษุสามเณรประมาณ 10 รูป เมื่อเสร็จแล้วอุบาสกอุบาสิกาจะกล่าวคำลาพระสงฆ์ พระภิกษุกล่าวอนุญาตเป็นอันสิ้นสุดการรักษาอุโบสถศีลในวันพระนั้น

มีข้อสังเกตเกี่ยวกับการรักษาอุโบสถศีลที่วัดขึ้นติดต่อกัน 2-3 วันในวันสำคัญทางพระพุทธศาสนาหรือวันสำคัญของชาตินั้นมีลักษณะคล้ายคลึงกับการรักษาปฏิบัติอุโบสถศีล คือ การรักษาโดยมีวันรับและวันส่ง เป็นการรักษาที่มุ่งให้ผู้รักษาดูแลเตรียมตัวเตรียมใจให้พร้อมที่จะทำความดีอยู่เสมอ ซึ่งเรื่องนี้แม่ทางวัดจะไม่ได้จัดการรักษาอุโบสถชนิดนี้ว่าเป็นปฏิบัติอุโบสถ แต่ก็น่าจะสงเคราะห์เข้ากันได้

4.7.5 การแสดงพระธรรมเทศนาในวันพระ

การเทศน์ในวันพระของวัดมหาธาตุได้ถือปฏิบัติสืบต่อกันมาเป็นเวลานาน ในสมัยที่สมเด็จพระวันรัต (เฮง เขมจารี) อธิบดีสงฆ์รูปที่ 14 พระพิมลธรรม (ช้อย ฐานตฺโต) อธิบดีสงฆ์รูปที่ 15 และสมัยของสมเด็จพระพุฒาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถระ) อธิบดีสงฆ์รูปที่ 16 ท่านทั้ง 3 รูป เป็นพระธรรมดึกที่มีชื่อเสียง มีปฏิภาณในการแสดงธรรม ปรากฏว่ามีผู้มาฟังธรรมในวันพระเป็นจำนวนมาก โดยเฉพาะในสมัยที่พระพิมลธรรม (ช้อย ฐานตฺโต) เป็นอธิบดีสงฆ์ ท่านได้รับการชมเชยจากสมเด็จพระสังฆราชว่าเทศน์ดี และครั้งหนึ่งพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงสดับพระธรรมทรงพอพระราชหฤทัยได้ทรงพระราชทานไตรแพรเป็นรางวัลพิเศษพร้อมกันรับสั่งว่า “ได้ฟังคราวไร ดีทุกคราว” (ประวัติวัดมหาธาตุ 2500:243) ดังนั้นจึงถือได้ว่าการเทศน์เป็นปัจจัยสำคัญประการหนึ่งที่ทำให้คนสนใจมาวัดมหาธาตุในวันพระ

ปัจจุบัน วัดมหาธาตุยังจัดให้มีเทศน์ในวันพระโดยกำหนดวัตถุประสงค์ไว้ 3 ประการ คือ

1. เพื่อปฏิบัติให้เป็นไปตามวัตถุประสงค์ที่พระพุทธเจ้าทรงกำหนดไว้ว่า วันพระเป็นวันสำหรับประชุมถือนิสัยฟังธรรมของพุทธศาสนิกชน
2. เพื่ออธิบายขยายเนื้อหาของธรรมะให้ประชาชนที่มาวัดเข้าใจ และสามารถนำไปประยุกต์ใช้ในชีวิตประจำวันได้
3. เพื่อใช้เป็นกุศโลบายในการชักชวนประชาชนให้สนใจเข้าวัดมากขึ้น

ก. รูปแบบของการเทศน์แยกออกเป็น 3 ส่วน คือ

- กัณฑ์เจ้าอาวาส แสดงเวลา 09.30 น. โดยพระสุเมธาธิบดี อธิบดีสงฆ์ เนื้อหาที่แสดงจะเป็นเรื่องทั่วไปเกี่ยวกับเหตุการณ์ทางพระพุทธศาสนาและเหตุการณ์บ้านเมืองในขณะนั้น

- กัณฑ์เจ้าคณะ แสดงเวลาประมาณ 13.00-14.00 น. โดยวัดจะนิมนต์เจ้าคณะทุกคณะหมุนเวียนไปตามลำดับ หากเจ้าคณะรูปใดไม่สามารถเทศน์เองได้ก็ให้นิมนต์พระภิกษุสามเณรภายในคณะหรือผู้ที่มีความสามารถรูปอื่นแสดงแทน หากถึงวาระของคณะใดก็ให้พระภิกษุสามเณรในคณะนั้นลงฟังธรรมด้วย และให้นำเอาปัจจัยที่ผู้ฟังถวายไปใช้เป็นค่าน้ำ-ไฟสำหรับพระภิกษุสามเณรในคณะนั้น ๆ ส่วนเนื้อหาของธรรมะผู้เทศน์สามารถกำหนดขึ้นเองได้ตามความเหมาะสมกับสถานการณ์และความสามารถของตน

- เทศน์ 2 ธรรมาสน์ แสดงเวลาประมาณ 14.00-15.00 น. การเทศน์วิธีนี้จะประกอบด้วยพระภิกษุ 2 รูป โดยสมมติให้ฝ่ายที่มีพรรษามากกว่าเป็นผู้ถาม (สกวาทิ) ฝ่ายที่มีพรรษาน้อยกว่าเป็นผู้ตอบ (ปรวาทิ) การเทศน์ลักษณะนี้ผู้เทศน์จะต้องมีความเข้าใจในธรรมะสามารถอธิบายได้อย่างชัดเจน มีไหวพริบปฏิภาณในการซักถามหรือโต้ตอบ โดยจะต้องได้รับการฝึกฝนร่วมกันมาเป็นอย่างดี วัดจะกำหนดผู้เทศน์ไว้ประจำวันพระ 8 คำ และ 15 คำ เนื้อหาที่เทศน์มักจะเป็นไปในเรื่องของทาน และศีลเป็นหลัก โดยที่ผู้เทศน์จะประยุกต์เนื้อหาให้เหมาะสมกับเหตุการณ์ในปัจจุบันอยู่เสมอ แต่ในส่วนของคำสมมติหน้าที่ของผู้เทศน์ทั้ง 2 จะถือตามแบบแผนที่นักเทศน์ในอดีตเคยปฏิบัติกันมา

ส่วนการเทศน์ในวันสำคัญทางพระพุทธศาสนา 4 วัน คือวันมาฆบูชา วันวิสาขบูชา วันอัฐมีบูชาและวันอาสาฬหบูชา จะมีวิธีการแตกต่างไปจากวันพระธรรมดา คือจะเพิ่มให้มีการเทศน์ในเวลากลางคืนอีก 3 กัณฑ์ คือ กัณฑ์ที่ 1 เวลา 21.00 น. กัณฑ์ที่ 2 เวลา 23.00 น. กัณฑ์ที่ 3 เวลา 02.00 น. ไปจนถึง 04.00 น. ซึ่งกัณฑ์ที่ 1 เป็นเทศน์ 1 ธรรมาสน์ ส่วนกัณฑ์ที่ 2 และ 3 เป็นการเทศน์ 2 ธรรมาสน์ โดยวัดจะกำหนดเนื้อหาของเทศน์ในแต่ละครั้งให้ตรงกับความหมายของวันสำคัญนั้น ๆ และถือปฏิบัติเป็นประจำเหมือนกันทุกปี

4.7.6 การปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน

วัดมหาธาตุเปิดสอนวิปัสสนากรรมฐานมาตั้งแต่สมัยสมเด็จพระพุฒาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถระ) เป็นอธิบดีสงฆ์ เริ่มจาก พ.ศ.2494 ท่านได้ตกลงเปิดสอนพระภิกษุสามเณรในวัด โดยนิมนต์พระอาจารย์สุข ปวโร จากวัดระฆังโฆสิตารามมาเป็นอาจารย์สอน แต่ยังไม่ได้ผลมากนัก ต่อมาปี พ.ศ.2495 ได้ส่งพระมหาโชดก ญาณสิทธิ ไปศึกษาวิธีปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานที่สำนักวัดสวนขีตสา ซึ่งมีพระมหาโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ) เป็นเจ้าสำนัก ในนครย่างกุ้ง ประเทศพม่า เป็นเวลา 1 ปี และกลับมาในปลายปีนั้น จากนั้น พ.ศ.2496 สมเด็จพระพุฒาจารย์ได้ประกาศตั้งวัดมหาธาตุให้เป็นสำนักปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานขึ้น ปรากฏว่ามีพระภิกษุสามเณร

และประชาชนมาสัมครปฏิบัติกันเป็นจำนวนมาก เฉพาะในวันพระและวันหยุดราชการจะมีประชาชนมาปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานมากจนสถานที่ในพระอุโบสถไม่เพียงพอ ต้องกันห้องรอบระเบียงพระอุโบสถและภายในพระวิหารหลวงเพิ่มขึ้น

วิธีการสอนวิปัสสนากรรมฐานของวัดมหาธาตุ จะเน้นให้ผู้ปฏิบัติฝึกสติให้กำหนดรู้เท่าทันกับสภาวะปัจจุบันตามแนวมหาสติปฎิฐาน 4 การจะเรียนหลักการปฏิบัติตามแนวของวัดมหาธาตุให้ครบตามทฤษฎีอาจจะต้องใช้เวลาเรียนรู้และทดลองปฏิบัติหลายวัน ผู้ที่มาปฏิบัติในวันพระส่วนใหญ่จะมีความเข้าใจหลักปฏิบัติมาก่อน เพราะในแต่ละวันพระจะมีเวลาสำหรับการปฏิบัติเพียงวันละประมาณ 2 ชั่วโมง แต่วัดก็ได้เปิดให้ผู้สนใจได้เรียนรู้หลักการทั่วไป ในวันปกติซึ่งปัจจุบันเปิดสอนที่คณะ 5 ส่วนเวลาสำหรับการปฏิบัติในวันพระ พระภิกษุผู้ทำหน้าที่นำการปฏิบัติจะทำหน้าที่ในการกล่าวนำขึ้นกรรมฐานแนะนำเทคนิคปลีกย่อยในการปฏิบัติและเน้นให้ลงมือปฏิบัติมากกว่าการสอนวิธีการ

วิธีการสอนวิปัสสนากรรมฐานของวัดมหาธาตุแบ่งออกเป็น 9 ชั้น คือ

ชั้นที่ 1 เรียนวิธีปฏิบัติ 6 ข้อ คือ

1. เดินจงกรม เวลาเดินให้มองไปข้างหน้าประมาณ 4-5 ศอก สติจับอยู่ที่สันเท้าเดินช้า ๆ เวลายกเท้าขวา ภาวนาว่า “ขวา-ย่าง-หนอ” ขณะที่ใจนึกว่า ขวา ต้องยกเท้าขวาขึ้นทันที เท้าที่ยกกับใจที่นึกต้องพร้อมกัน ขณะที่ว่า ย่าง ต้องเคลื่อนเท้าไปพร้อมกัน ขณะที่ว่าหนอ เท้าต้องลงถึงพื้นพร้อมกัน เวลายกเท้าซ้ายก็ปฏิบัติเช่นเดียวกับเท้าขวา ขณะเดินให้สันเท้ากับปลายเท้าแต่ละข้างห่างกันประมาณ 2 หรือ 3 นิ้ว เมื่อเดินสุดระยะทางที่กำหนดให้ยืนเท้าเคียงกันแล้วหยุดภาวนาว่า ยืนหนอ (ออกเสียง) ซ้ำ ๆ ประมาณ 3-4 ครั้ง ขณะนั้นให้สติอยู่ที่ร่างกาย อย่าให้ออกไปนอกร่างกาย เวลาหมนตัวกลับ จะกลับข้างซ้ายหรือขวาก็ได้ ถ้ากลับข้างขวา ให้ยกปลายเท้าขวาขึ้นเล็กน้อยขณะที่สันเท้ายังคงติดอยู่กับพื้นแล้วหมุนไปซ้าย ๆ พร้อมกับภาวนาว่า กลับ-หนอ ส่วนเท้าซ้ายให้ยกขึ้นพื้นพื้นแล้วหมุนตามไปพร้อมกับภาวนาว่า กลับหนอ เช่นเดียวกัน หมุนลักษณะนี้ประมาณ 3 หรือ 4 คู่ จนพอดีกับความต้องการแล้วยืนภาวนาว่า ยืนหนอ ยืนหนอ ยืนหนอ ว่า 3 หรือ 4 ครั้ง แล้วเดินจงกรมภาวนาว่า ขวา-ย่าง-หนอ ซ้าย-ย่าง-หนอ ให้เดินกลับไปกลับมาเช่นนี้อย่างน้อย 30 นาที หากจะให้ได้ผลดีควรปฏิบัติประมาณ 1 ชั่วโมง

2. การนั่ง ก่อนนั่งให้จัดเตรียมสถานที่สำหรับนั่งให้เรียบร้อย ขณะนั่งให้ค่อย ๆ ย่อตัวลงพร้อมกับภาวนาว่า นั่งหนอ ๆ ไปจนกระทั่งนั่งเรียบร้อย วิธีนั่ง ให้นั่งขัดสมาธิ คือเอาขา

ขวาทับซ้ายซ้าย มือขวาทับมือซ้าย ตั้งตัวให้ตรง หากไม่สะดวกจะนั่งพับเพียบหรือนั่งบนเก้าอี้ก็ได้ เมื่อนั่งเรียบร้อยแล้วให้หลับตาเอาสติมาจับอยู่ที่ท้อง เวลาหายใจเข้าท้องพองขึ้นภาวนาว่า พองหนอ เวลาหายใจออกท้องยุบให้ภาวนาว่า ยุบหนอ ใจที่นึกกับท้องที่พองหรือยุบต้องให้ทันกันพอดี ข้อควรกำหนดที่สำคัญ ให้สติจับอยู่ที่อาการพองยุบที่เป็นไปตามปกติเท่านั้น อย่าไปคลุมที่จมูก และอย่ากำหนดหรือเกร็งท้อง ปฏิบัติเช่นนี้อย่างน้อย 30 นาที หรือมากกว่านั้น

3. นอน เวลานอนให้ค่อย ๆ เอนตัวลงพร้อมกับภาวนาตามไปว่า นอนหนอ ๆ จนกว่าจะนอนเรียบร้อยแล้ว ขณะนั้นให้สติจับอยู่กับอาการเคลื่อนไหวของร่างกาย เมื่อนอนเรียบร้อยแล้วให้เอาสติมากำหนดที่ท้องพร้อมกับภาวนาว่า พองหนอ ยุบหนอ ต่อไป และให้คอยสังเกตว่า จะหลับไปตอนท้องพองหรือยุบ

4. เวทนา ถ้าขณะนั่งอยู่เกิดเวทนาอย่างใดอย่างหนึ่งขึ้น เช่น เจ็บ ปวด เมื่อย หรือคันเป็นต้น ให้ปล่อยสติจากการกำหนดท้อง ไปกำหนดบริเวณอวัยวะที่รู้สึกเช่นนั้นพร้อมกับภาวนาว่า เจ็บหนอ ๆ หรือ ปวดหนอ ๆ ตามความรู้สึกที่เกิดขึ้น เมื่อเวทนาหายแล้วให้เอาสติไปกำหนดที่ท้องภาวนาพองหนอ ยุบหนอ เช่นเดิมต่อไป

5. จิต ในขณะที่นั่งอยู่หากจิตคิดถึงสิ่งอื่นเช่นเรื่องครอบครัว หรืองานเป็นต้นให้เอาสติไปกำหนดที่ใจ พร้อมกับภาวนาว่า คิดหนอ ๆ จนกว่าจะหยุดคิด เมื่อหยุดคิดแล้วให้กลับไปกำหนดพองหนอ ยุบหนอ ต่อไป หรือในกรณีที่มีรู้สึกดีใจ เสียใจ เป็นต้น ก็ให้กำหนดไปตามอารมณ์นั้น คือดีใจก็กำหนดว่า ดีใจหนอ ๆ เสียใจกำหนดว่า เสียใจหนอ ๆ เกิดความรู้สึกโกรธก็กำหนดว่าโกรธหนอ ๆ เป็นต้นจนกว่าอารมณ์นั้นจะหายไป

6. เสียง เมื่อเกิดเสียงรบกวนในขณะที่กำลังปฏิบัติอยู่ ให้ใช้สติกำหนดที่หูแล้วภาวนาว่าได้ยินหนอ ๆ จนกว่าจะหายรำคาญแล้วไปกำหนดพองยุบดังเดิม

ขั้นที่ 2 ให้เพิ่มการกำหนดตั้งใจ คือการกำหนดความอยาก ในการกระทำต่าง ๆ เช่น เวลาอยากจะเดิน ให้เอาสติกำหนดที่หัวใจภาวนาว่า อยากเดินหนอ ๆ เวลาเดินก็กำหนดเหมือนเดิมว่า ขวา-ย่าง-หนอ ซ้าย-ย่าง-หนอ เป็นต้น ควรกำหนดความอยากเช่นนี้ในทุก ๆ อิริยาบถตลอดวัน

ขั้นที่ 3 เพิ่มการกำหนดทวารทั้ง 5 คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ดังนี้

1. เวลาตาเห็นรูป (ปรากฏการณ์ต่าง ๆ) ตั้งสติไว้ที่ตา กำหนดว่าเห็นหนอ ๆ
2. เวลาหูได้ยินเสียง ตั้งสติไว้ที่หู กำหนดว่าได้ยินหนอ ๆ
3. เวลาจมูกได้กลิ่น ตั้งสติไว้ที่จมูก กำหนดว่า กลิ่นหนอ ๆ

4. เวลาเดินได้สัมผัสรส ตั้งสติไว้ที่ลิ้น กำหนดว่า รสหนอ ๆ

5. เวลากายถูกภาวะเย็น ร้อน อ่อน แข็ง ตั้งสติไว้ตรงอวัยวะที่สัมผัสนั้น กำหนดว่า ถูกหนอ ๆ

ขั้นที่ 4 เมื่อญาณที่ 1-2 เกิด ให้เพิ่มการเดินจงกรมเป็นระยะที่ 2 ว่า ยก-หนอ เขี่ยบ-หนอ แต่ทุกครั้งที่ปฏิบัติให้เดินจงกรมระยะที่ 1 ก่อนประมาณ 20 นาที แล้วจึงเดินระยะที่ 2 ประมาณ 30 นาที จากนั้นจึงนั่งภาวนาต่อไป

ขั้นที่ 5 เวลาที่กำหนดว่า ยุกหนอ หากรู้สึกวาทังจิงหะไว้นานท้องจึงจะพองให้เพิ่มคำว่า นั่งหนอ ต่อไปอีก รวมเวลานั่งในขั้นที่ 5 นี้ได้ 3 ระยะ คือ พองหนอ ยุกหนอ นั่งหนอ ซึ่งขณะที่กำหนดว่า นั่งหนอ นั้น กำหนดรูปที่เรา นั่งให้ปรากฏในใจชั่วขณะเหมือนเราส่องกระจก ชั่วแวบเดียวเท่านั้น

ขั้นที่ 6 เมื่อญาณที่ 3 และ 4 เกิดแล้วให้เพิ่มการเดินจงกรมในระยะที่ 3 ว่า ยกหนอ ย่างหนอ เขี่ยบหนอ การเดินจงกรมในขั้นนี้ให้แบ่งเวลาในการเดินทั้ง 3 ระยะเป็นระยะละประมาณ 10-20 นาที

ขั้นที่ 7 ขณะที่นั่งกำหนด พองหนอ ยุกหนอ นั่งหนอ นั้น หากระยะเวลาที่กำหนดว่านั่งหนอ แล้วท้องยังไม่พองขึ้นให้เพิ่มคำว่า ถูกหนอ เข้าไปอีก การกำหนดว่าถูกหนอให้ตั้งสติไว้ที่แก้มก้นที่สัมผัสพื้นและการภาวนาว่า ยุกหนอ นั่งหนอ ถูกหนอ ทั้ง 3 นี้ต้องให้อยู่ในเวลาที่ท้องกำลังยุบอยู่เท่านั้น สรุปการนั่งในขั้นนี้ ขณะที่ท้องพอง ภาวนาว่า พองหนอ แล้วสมาธิได้อยู่แล้ว ไม่จำเป็นต้องเพิ่มการกำหนด นั่งหนอ และถูกหนอขึ้นอีก หรือในกรณีของผู้ที่อยู่ในวัยชรา และเด็ก ๆ ก็ไม่ควรเพิ่มเช่นกัน ส่วนการเดินก็ควรใช้เพียงระยะที่ 1 คือ ขวา-ย่าง-หนอ ซ้าย-ย่าง-หนอ ก็ได้ ซึ่งการจะเพิ่มหรือไม่นี้ให้ปฏิบัติพิจารณาผลจากการปฏิบัติของตนเป็นสำคัญ

ขั้นที่ 8 เมื่อญาณที่ 5-6-7 เกิดขึ้นแล้ว ให้เพิ่มการเดินจงกรมระยะที่ 5 เป็น ยก สันหนอ ยกหนอ ย่างหนอ ลงหนอ ถูกหนอ รวมการเดินจงกรมเป็น 4 ระยะ เมื่อปฏิบัติถึงขั้นนี้ให้แบ่งเวลาเดินทั้ง 4 ระยะเป็นระยะละประมาณ 10 นาที

ขั้นที่ 9 เมื่อญาณที่ 8-9-10 เกิดขึ้นแล้ว ให้เพิ่มการเดินจงกรมระยะที่ 5 เป็น ยก สันหนอ ยกหนอ ย่างหนอ ลงหนอ ถูกหนอ ให้ปฏิบัติระยะละประมาณ 10 นาที เมื่อญาณที่ 11 เกิดแล้ว ให้เพิ่มการเดินระยะที่ 6 คือกคหนอ รวมเป็น ยกสันหนอ ยกหนอ ย่างหนอ ลงหนอ ถูกหนอ กคหนอ ปฏิบัติระยะที่ 1-6 ระยะละประมาณ 10 นาที หรือหากมีเวลาน้อยก็ให้ปฏิบัติระยะละประมาณ 5 นาที

ส่วนการนั่งให้เพิ่มการกำหนดดังนี้

1. พองหนอ ยุบหนอ นั่งหนอ ถูกหนอ (ถูกกันข้อยข้างขวา)
2. พองหนอ ยุบหนอ นั่งหนอ ถูกหนอ (ถูกกันข้อยข้างซ้าย)
3. พองหนอ ยุบหนอ นั่งหนอ ถูกหนอ (ถูกเข้าข้างขวา)
4. พองหนอ ยุบหนอ นั่งหนอ ถูกหนอ (ถูกเข้าข้างซ้าย)
5. พองหนอ ยุบหนอ นั่งหนอ ถูกหนอ (ถูกตาคุ่มขวา)
6. พองหนอ ยุบหนอ นั่งหนอ ถูกหนอ (ถูกตาคุ่มซ้าย)

ผู้ที่สามารถปฏิบัติตามขั้นตอนดังกล่าวนี้ได้อย่างครบถ้วนจะทำให้ญาณที่ 11 คือสังขารูปกขาญาณที่เกิดขึ้นแล้วแก่กล้าสมบูรณ์ ในระยะนี้ผู้ปฏิบัติจะต้องไม่ประมาทต้องระมัดระวังเป็นพิเศษ และตั้งใจปฏิบัติให้เคร่งครัดเพราะจวนจะได้ผลเต็มที หากปฏิบัติอย่างเต็มที่ จะได้ผลดีภายใน 2-3 วัน ถ้าปฏิบัติข้อย่อนก็จะได้ผลช้าไปตามลำดับหรืออาจได้ผลเพียงบางส่วนเท่านั้น (พระธรรมธีรราชมหามุนี, 2531:3-9)

นอกจากนี้ ในวันอาทิตย์วันมหาธาตุก็ยังคงจัดให้มีกิจกรรมเช่นเดียวกับวันพระแต่จะไม่มีการรักษาอุโบสถศีล ไม่มีพุทธศาสนิกชนนอนค้างคืนที่วัด และกิจกรรมจะสิ้นสุดลงในเวลาประมาณ 16.00 น.

4.8 การปกครอง การบริหารวัดในอดีตและปัจจุบัน

ส่วนที่ 1 : ระบบการปกครอง

วัดมหาธาตุฯ นับตั้งแต่เจ้าอาวาสที่ผ่านมาจนถึงปัจจุบันมีอธิบดีสงฆ์มาปกครองวัดแล้ว 16 รูป ปัจจุบัน (2540) พระสุเมธาธิบดี เป็นเจ้าอาวาส และเจ้าคณะกรุงเทพมหานคร พระ

เทพรัตนโมลี และพระราชบัญญัติจารย์เป็นรองเจ้าอาวาส การปกครองได้ยึดรูปแบบตามพระราชบัญญัติในอำนาจหน้าที่ของคณะสงฆ์ (2505) ในการบริหาร การพัฒนาวัด และการบริหารการสงเคราะห์ อื่น ๆ

ในปี พ.ศ.2540 วัดมหาธาตุมีพระสุเมธาธิบดี เป็นอธิบดีสงฆ์ พระเทพรัตนโมลีและพระราชบัญญัติจารย์ เป็นรองอธิบดีสงฆ์ มีพระภิกษุจำพรรษา 231 รูป สามเณร 68 รูป รวม 299 รูป แบ่งตามสมณศักดิ์วิทยฐานะได้ดังนี้

พระภิกษุ

1. รองสมเด็จพระราชาคณะ	1	รูป
2. พระราชาคณะ	11	รูป
3. พระครูสัญญาบัตร	5	รูป
4. พระครูฐานานุกรม (มีนิตยภัตร)	2	รูป
5. พระครูฐานานุกรม, พระฐานานุกรม	25	รูป
6. พระเปรียญ	107	รูป
7. พระนักธรรม	44	รูป
8. พระอันดับ	36	รูป

สามเณร

1. สามเณรเปรียญ	35	รูป
2. สามเณรนักธรรม	12	รูป
3. สามเณรเรียนธรรมวินัย	21	รูป

รูปแบบการปกครองแบ่งออกเป็น 29 คณะ (4 คณะ ในส่วนที่เป็นวัดสลักเดิมยังคงเรียกชื่อว่าคณะสลัก 1-4) ในแต่ละคณะจะมีพระเถระที่ได้รับการแต่งตั้งจากอธิบดีสงฆ์เรียกว่าเจ้าคณะทำหน้าที่ปกครองดูแลพระภิกษุสามเณรภายในคณะตามนโยบายที่ทางวัดกำหนดขึ้น

ตารางแสดงการเปลี่ยนแปลงสถานภาพวัดมหาธาตุฯ (ตั้งแต่ พ.ศ. 2326 - 2439)

ที่	ชื่อเดิม	เปลี่ยนเป็น	พ.ศ.	รัชกาล
1	วัดสลัก (2325)	วัดนิพพานาราม	2326	1
2		วัดพระศรีสรรเพชญ์	2331	1
3		วัดพระศรีรัตนมหาธาตุ ราชวรมหาวิหาร	2346	5
4		วัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์	2443	5

ที่มา : ประวัติวัดมหาธาตุฯ อนุสรณ์ 25 พุทธศตวรรษ, 2500.

ศูนย์วิทยทรัพยากร
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ตารางแสดงการเปลี่ยนแปลงของเจ้าอาวาส (ตั้งแต่ พ.ศ. 2323-2540)

ที่	พ.ศ.	เจ้าอาวาส	พุทธศักราช
1	2330	สมเด็จพระสังฆราช (ศุข)	2323
2	2359	สมเด็จพระสังฆราช (มี)	2336
3	2362	สมเด็จพระสังฆราช (อาจ)	2359
4	2363	สมเด็จพระสังฆราช (ศุข) (ไก่อ่เถื่อน)	2363
5	2365	สมเด็จพระสังฆราช (คอน)	2365
6	2368	พระญาณไตรโลก (พุก)	2386
7	2394	พระพุทธโฆษาจารย์ (ฉิม)	2394
8	2400-2431	พระราชกวี (คง)	ไม่ปรากฏ พ.ศ.
9	-	พระศานานุรักษ์ (รัก)	-
10	-	พระญาณสมโพธิ (รัก)	-
11	-	พระคุณาจริยวัตร (คำ)	-
12	-	พระญาณสมโพธิ (คำ)	-
13	2432	สมเด็จพระวันรัตน์ (ขิต)	-
14	2446	สมเด็จพระวันรัตน์ (เฮง เขมจารี)	-
15	2486	พระพิมลธรรม (ช่วย ฐานทตต)	-
16	2491	พระพิมลธรรม (อาจ อาสโภ)	2491
17	-	พระธรรมปัญญาบดี (สวัสด์ ป.ธ.5)	-
18	-	พระสุเมธาธิบดี (บุญเลิศ ป.ธ.8)	ปัจจุบัน

ที่มา : เรื่องวัดมหาธาตุฯ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระดำรงราชานุภาพ
พ.ศ. 2461, (หน้า 109-121.)

ตารางแสดงการปกครองสงฆ์
จำนวนสถิติกิษุ - สามเณร ภายในวัด
(ปี พ.ศ. 2536-2539)

ระบบการปกครองสงฆ์ของวัดมหาธาตุในช่วงปี พ.ศ.2536-2539 มีจำนวนสถิติ
พระภิกษุสามเณรที่อาศัยอยู่ในวัดตามปี พ.ศ. ทั้งที่เป็นพระสมณศักดิ์ และไม่มีสมณศักดิ์ รวมถึง
แสดงวิถฐฐานะทางการศึกษาของสงฆ์ด้วย โดยได้จัดแสดงดังตารางต่อไปนี้

ศูนย์วิทยพัทยากร
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ตารางที่ 1 แสดงจำนวนบุคลากรสงฆ์ ปี พ.ศ. 2536

สถานภาพของผู้อาศัยอยู่ในวัด (พระภิกษุ-สามเณร)	จำนวนรูป	ร้อยละ
พระภิกษุ	240	72.94
สามเณร	89	27.05
รวม	329	100

จากตารางที่ 1 พบว่าในปี พ.ศ.2536 จำนวนพระภิกษุสามเณรมีความหนาแน่นที่
อยู่อาศัยในสังกัดวัดมหาธาตุ มีพระภิกษุสามเณรรวมทั้งสิ้นจำนวน เป็นพระภิกษุจำนวน 240 รูป
คิดเป็น 72.94% เป็นสามเณรจำนวน 89 รูป คิดเป็นร้อยละ 27.05%

จากตารางดังกล่าวนี้ ได้จัดลำดับแยกสถานภาพของพระภิกษุสามเณรออกเป็น
กลุ่มแต่ละกลุ่มพร้อมแสดงจำนวนกลุ่ม คิดเป็นเปอร์เซ็นต์ในกลุ่มตารางต่อไป

ตารางที่ 1.1 แสดงสถานภาพของภิกษุ

กลุ่มฐานะของพระภิกษุ	จำนวนรูป	ร้อยละ
พระอวาติกะ	189	47.44
พระอคันตูกะ	11	33.43
พระนวกะ	40	12.15
รวม	240	100

จากตารางที่ 1.1 พบว่า กลุ่มพระภิกษุจำนวน 240 รูป แยกเป็นพระอวาติกะจำนวน 189 รูป คิดเป็นร้อยละ 57.44% พระอคันตูกะ 11 รูป คิดเป็นร้อยละ 33.43% และพระนวกะ จำนวน 40 รูป คิดเป็นร้อยละ 12.15%

หมายเหตุ กลุ่มพระภิกษุแต่ละกลุ่ม

1. พระอวาติกะ หมายถึงพระเข้ามาอยู่ในสังกัดและอยู่จำพรรษาตลอด
2. พระอคันตูกะ หมายถึงพระที่เดินทางมาพักชั่วคราวตามกำหนดระยะเวลาพักไม่เกิน 7-15 วัน ที่เจ้าอาวาสอนุญาต
3. พระนวกะ หมายถึงพระภิกษุที่อุปสมบทในช่วงฤดูกาลเข้าพรรษา กำหนดการอุปสมบท 3 เดือน ขึ้นไป

ตารางที่ 1.2 แสดงจำนวนสถานภาพของสามเณร

กลุ่มฐานะของสามเณร	จำนวนรูป	ร้อยละ
สามเณรอาวาสิกะ	65	19.75
สามเณรนวกะ	24	7.29
รวม	89	100

จากตารางที่ 1.2 พบว่า กลุ่มสามเณรในจำนวน 89 รูปนั้น แยกเป็นจำนวนอาวาสิกะ จำนวน 65 รูป คิดเป็นร้อยละ 19.75% สามเณรนวกะ จำนวน 24 รูป คิดเป็นร้อยละ 7.29%

หมายเหตุ ความหมายของกลุ่มสามเณรแต่ละกลุ่ม

1. สามเณรอาวาสิกะ หมายถึงสามเณรที่เข้ามาอยู่ประจำในวัดโดยได้รับการอนุญาติจากเจ้าอาวาส ซึ่งมีเจ้าคณะกฐินแต่ละกฐินเป็นผู้ดูแล (ผู้ปกครอง)
2. สามเณรนวกะ หมายถึงสามเณรที่บวชชั่วคราว บวชเข้าพรรษาตามฤดูกาลบ้าง และบวชภาคฤดูร้อนตามประเพณีบ้าง

ตารางที่ 1.3 แสดงจำนวนพระภิกษุที่ดำรงฐานะทางสงฆ์ (สมณศักดิ์)

ตำแหน่งทางสงฆ์ (สมณศักดิ์ของพระ)	จำนวนรูป	ร้อยละ
รองสมเด็จพระราชาคณะ	1	0.30
พระราชาคณะ	11	33.43
พระครูสัญญาบัตร	7	2.12
พระครูฐานานุกรม (มีนิตยภัต)	2	0.60
พระครูฐานานุกรม,พระฐานานุกรม	23	6.99
พระเปรียญ (พระมหา)	110	33.43
พระนักธรรม (ตรี,โท,เอก)	47	14.25
พระอันดับ	39	11.85
รวม	240	100

จากตารางที่ 1.3 พบว่า จำนวนพระภิกษุทั้งหมดภายในวัด 240 รูป มีพระภิกษุที่มีตำแหน่งทางสงฆ์ (สมณศักดิ์) เป็นรองสมเด็จพระราชาคณะ 1 รูป คิดเป็นร้อยละ 0.30% เป็นพระราชาคณะชั้นต่าง ๆ 11 รูป คิดเป็น 33.43% เป็นพระครูสัญญาบัตร 7 รูป คิดเป็น 2.12% เป็นพระครูฐานานุกรม,พระฐานานุกรม จำนวน 23 รูป คิดเป็น 6.99% เป็นพระเปรียญ (พระมหา) จำนวน 110 รูป คิดเป็น 33.43% เป็นพระนักธรรม (ตรี,โท,เอก) 47 รูป คิดเป็น 14.28% และพระอันดับ จำนวน 39 รูป คิดเป็น 11.85%

หมายเหตุ ความหมายของกลุ่มพระภิกษุที่มีตำแหน่งทางสงฆ์ (สมณศักดิ์)

1. รองสมเด็จพระราชาคณะ คือ พระที่ได้รับการแต่งตั้งหรือสถาปนาโดยพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว และฐานะศักดิ์เป็นรองสมเด็จพระราชาคณะ เรียกว่า “เจ้าคุณ” เทียบกับเจ้าพระยาตำแหน่งข้าราชการในสมัยก่อน

2. พระราชาคณะ หมายถึง พระภิกษุที่มีพรรษา องค์พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงแต่งตั้งหรือสถาปนาขึ้น มีระบบสมณศักดิ์อยู่ 4 อันดับ คือ

1. พระราชาคณะชั้นธรรม เทียบข้าราชการสมัยก่อนเท่ากับ พระยา
2. พระราชาคณะชั้นเทพ เทียบข้าราชการสมัยก่อนเท่ากับ พระ
3. พระราชาคณะชั้นราช เทียบข้าราชการสมัยก่อนเท่ากับ หลวง
4. พระราชาคณะสามัญ เทียบข้าราชการสมัยก่อนเท่ากับ ขุน

3. พระครูสัญญาบัตร หมายถึง พระภิกษุที่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงแต่งตั้งพร้อมราชทานสัญญาบัตรพัดยศ เรียงลำดับจากชั้นสูงสุด 4

1. พระครูสัญญาบัตรชั้นพิเศษ
2. พระครูสัญญาบัตรชั้นเอก
3. พระครูสัญญาบัตรชั้นโท
4. พระครูสัญญาบัตรชั้นตรี

4. พระครูฐานานุกรม หมายถึง พระภิกษุที่พระมหากษัตริย์ทรงมีพระบรมราชานุญาตให้พระราชกณะแต่งตั้งเอง โดยอาศัยอำนาจตามระเบียบของตำแหน่งสมณศักดิ์ของรูปนั้น ๆ ในระบบตำแหน่งดังกล่าวแบ่งเป็นยศพระครูฐานานุกรมที่มีนิตยภัต (เงินเดือน) กับพระครูฐานานุกรมที่ไม่มีเงินเดือน

ประเภทตำแหน่งพระครูฐานานุกรมแบ่งออกเป็น 3 ประเภทคือ

1. พระฐานานุกรม
2. พระครูประทวน
3. พระเปรียญ

ข้อมูลอ้างอิง : พระเมธีธรรมภรณ์ “ระเบียบการปกครองคณะสงฆ์ไทย”, 2536

5. พระเปรียญ หมายถึง สมณศักดิ์ฝ่ายการศึกษาที่แต่งตั้งด้วยการสอบไล่ตามหลักสูตรบาลีศึกษา มีอยู่ 9 ชั้น (ประโยค) เมื่อสอบไล่ได้ 3 ประโยคจะเรียกว่า “พระมหา”

ประโยค 1-2	เทียบเปรียญตรี
ประโยค 3	สมณศักดิ์คำว่า “พระมหา” นำหน้านาม
ประโยค 4	
ประโยค 5	เปรียญโท
ประโยค 6	
ประโยค 7	
ประโยค 8	เปรียญเอก
ประโยค 9	

6. พระนักธรรม หมายถึง พระภิกษุที่สอบไล่ได้ตามหลักสูตรนักธรรมสนามหลวง มีทั้งหมดอยู่ 3 ชั้น เรียกว่า “นักธรรม” เป็นวุฒิทางการศึกษาสงฆ์

1. นักธรรมชั้น ตรี
2. นักธรรมชั้น โท
3. นักธรรมชั้น เอก

7. พระอันดับ หมายถึง พระภิกษุที่ไม่มีตำแหน่งทางสงฆ์ (สมณศักดิ์) และยังไม่
ได้สอบไล่ตามหลักการศึกษาสงฆ์ทั้งแผนกบาลีศึกษา และธรรมศึกษา คณะการศึกษาสงฆ์ไทย
เป็นพระที่ไม่มีวุฒิการศึกษาดังกล่าว

ศูนย์วิทยทรัพยากร
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ตารางที่ 1.4 แสดงสถานภาพด้านการศึกษาของสามเณร

กลุ่มสามเณร	จำนวนรูป	ร้อยละ
สามเณรเปรียญ	39	11.85
สามเณรนักธรรม	25	7.59
สามเณรเรียนธรรมวินัย	25	7.59
รวม	89	100

จากตารางที่ 1.4 พบว่าสามเณรที่สังกัดวัดมหาธาตุฯ มีจำนวนทั้งหมด 89 รูป แยกเป็นสามเณรเปรียญ 39 รูป คิดเป็น 11.25% เป็นสามเณรนักธรรม 25 รูป คิดเป็น 7.59% เป็นสามเณรเรียนธรรมวินัย 25 รูป คิดเป็น 7.59%

หมายเหตุ : ความหมายประเภทวุฒิสามเณร

1. สามเณรเปรียญ คือสามเณรที่มีวุฒิการศึกษาซึ่งสอบไล่ได้ตามหลักสูตรบาลีศึกษาตั้งแต่ 1-2 ถึง 9 ประโยค

สามเณรนักธรรม คือสามเณรที่สอบไล่ได้ตามหลักสูตรธรรมสนามหลวง มีลำดับการศึกษาอยู่ 3 ชั้น คือ

1.1 นักธรรมชั้นตรี

1.2 นักธรรมชั้นโท

1.3 นักธรรมชั้นเอก

2. สามเณรเรียนธรรมวินัย คือสามเณรที่กำลังศึกษาอยู่ในชั้นเบื้องต้น ฝึกปฏิบัติด้านกิจวัตรทางสงฆ์ ท่องบทพิธีสวดมนต์ เป็นต้น

ตารางที่ 2 แสดงจำนวนบุคลากรสงฆ์ ปี พ.ศ. 2537

สถานภาพของผู้อยู่อาศัย (ภิกษุ-สามเณร)	จำนวนรูป	ร้อยละ
พระภิกษุ	236	76.62
สามเณร	72	23.37
รวม	308	100

จากตารางที่ 2 พบว่า ในปี พ.ศ.2537 ภายในวัดมหาธาตุมีจำนวนพระภิกษุสามเณรทั้งหมดจำนวน 308 รูป เป็นพระภิกษุ จำนวน 236 รูป คิดเป็น 78.62% เป็นสามเณรจำนวน 72 รูป คิดเป็น 23.37%

ตารางที่ 2.1 แสดงสถานภาพของพระภิกษุ

กลุ่มฐานะพระภิกษุ	จำนวนรูป	ร้อยละ
พระอวาสิกะ	189	80.08
พระอาคันตุกะ	15	4.27
พระนวกะ	32	10.38
รวม	308	100

จากตารางที่ 2.1 พบว่าจำนวนพระภิกษุ แบ่งประเภทกลุ่มฐานะพระภิกษุออกเป็น 3 กลุ่ม คือ เป็นพระอวาสิกะ จำนวน 189 รูป คิดเป็น 80.08% เป็นพระอาคันตุกะจำนวน 15 รูป คิดเป็น 4.87% เป็นพระนวกะ 32 รูป คิดเป็น 10.38%

ตารางที่ 2.2 แสดงสถานภาพของสามเณร

กลุ่มฐานะสามเณร	จำนวนรูป	ร้อยละ
สามเณรอวาสิกะ	56	18.18
สามเณรนวกะ	16	5.19
รวม	72	100

จากตารางที่ 2.2 พบว่าจำนวนสามเณรที่อยู่อาศัยในวัดมหาธาตุฯ มีสามเณรทั้งหมด 72 รูป โดยแบ่งกลุ่มออกเป็นสามเณรอวาสิกะ จำนวน 56 รูป คิดเป็น 18.18% เป็นสามเณรนวกะ 16 รูป คิดเป็น 5.19% มีกลุ่มสามเณรเปรียญ จำนวน 31 รูป คิดเป็น 43.05% เป็นสามเณรนักธรรมจำนวน 31 รูป คิดเป็น 27.77% เป็นสามเณรเรียนธรรมวินัย จำนวน 21 รูป คิดเป็น 27.16

ศูนย์วิทยทรัพยากร
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ตารางที่ 2.3 แสดงดำรงฐานะทางสงฆ์ (สมณศักดิ์)

ตำแหน่งทางสงฆ์ (สมณศักดิ์)	จำนวนรูป	ร้อยละ
รองสมเด็จพระราชาคณะ	1	0.32
พระราชาคณะ	11	3.57
พระครูสัญญาบัตร	7	2.96
พระครูฐานานุกรม (มีนิตยภัต)	2	0.84
พระครูฐานานุกรม, พระฐานานุกรม	25	10.59
พระเปรียญ	107	45.33
พระนักธรรม	50	21.18
พระอันดับ	33	13.92
รวม	236	100

จากตารางที่ 2.3 พบว่ากลุ่มภิกษุที่มีตำแหน่งสมณศักดิ์ และไม่มีสมณศักดิ์ จำนวนทั้งหมด 236 รูป แยกออกเป็นกลุ่มดังนี้ กลุ่มที่มีตำแหน่งทางสงฆ์ ชั้นสมณศักดิ์ รองสมเด็จพระราชาคณะจำนวน 1 รูป คิดเป็น 0.42% พระราชาคณะ (ชั้นกรรม,เทพ,ราช,และสามัญ) จำนวน 11 รูป คิดเป็น 4.66% พระครูสัญญาบัตร จำนวน 7 รูป คิดเป็น 2.96% พระครูฐานานุกรม (มีนิตยภัต) จำนวน 2 รูป คิดเป็น 0.84% เป็นพระครูฐานานุกรม,พระฐานานุกรม จำนวน 25 รูป คิดเป็น 10.59% พระเปรียญ 107 รูป คิดเป็น 45.33% พระนักธรรม 50 รูป คิดเป็น 21.18% และพระอันดับจำนวน 33 รูป คิดเป็น 13.98%

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ตารางที่ 2.4 แสดงสถานภาพทางการศึกษาของสามเณร

สถานะกลุ่มสามเณร	จำนวนรูป	ร้อยละ
สามเณรเปรียญ	31	43.05
สามเณรนักธรรม	20	27.77
สามเณรเรียนธรรมวินัย	21	29.16
รวม	72	100

จากตารางที่ 2.4 พบว่าสามเณรที่อยู่ในวัดมหาธาตุฯ ทั้งหมด 72 รูป แยกเป็นกลุ่มสามเณรดังนี้ มีกลุ่มสามเณรเปรียญ จำนวน 31 รูป คิดเป็น 43.05% เป็นสามเณรนักธรรม จำนวน 20 รูป คิดเป็น 27.77% เป็นสามเณรเรียนธรรมวินัย จำนวน 21 รูป คิดเป็น 29.16%

ตารางที่ 3 แสดงจำนวนบุคลากรสงฆ์ ปี พ.ศ.2538

สถานภาพของภิกษุสามเณรที่อยู่อาศัย	จำนวนรูป	ร้อยละ
พระภิกษุ	234	77.74
สามเณร	67	22.25
รวม	301	100

จากตารางที่ 3 พบว่าในวัดมหาธาตุปี พ.ศ. 2538 มีพระภิกษุสามเณรสังกัดอยู่อาศัยจำนวนทั้งหมดรวม 301 รูป เป็นพระภิกษุ 234 รูป คิดเป็น 77.74% เป็นสามเณร 67 รูป คิดเป็น 22.25%

ตารางที่ 3.1 แสดงสถานภาพของพระภิกษุ

กลุ่มฐานะของพระภิกษุ	จำนวนรูป	ร้อยละ
พระอวาสิกะ	189	79.05
พระอคันตูกะ	13	5.55
พระนวกะ	36	15.38
รวม	234	100

จากตารางที่ 3.1 พบว่าในปี พ.ศ. 2538 พระภิกษุสามเณรที่อยู่อาศัยในวัดมหาธาตุฯ จำนวนทั้งหมด 234 รูป แยกกลุ่มออกเป็น คือเป็นพระอวาสิกะ จำนวน 185 รูป คิดเป็น 79.05% เป็นพระอคันตูกะจำนวน 13 รูป คิดเป็น 5.55% เป็นพระนวกะจำนวน 36 รูป คิดเป็น 15.38%

ตารางที่ 3.2 แสดงสถานภาพของสามเณร

กลุ่มสามเณร	จำนวนรูป	ร้อยละ
สามเณรอวาสิกะ	45	67.16
สามเณรนวกะ	22	32.83
รวม	67	100

จากตารางที่ 3.2 พบว่าสามเณรที่สังกัดวัดมหาธาตุฯ จำนวนทั้งหมด 67 รูป แยกกลุ่มออกเป็นคือ สามเณรอวาสิกะ จำนวน 45 รูป คิดเป็น 67.16% เป็นสามเณรนวกะจำนวน 22 รูป คิดเป็น 32.83% กลุ่มสามเณรเปรียญ 35 รูป คิดเป็น 52.23% สามเณรนักธรรมจำนวน 12 รูป คิดเป็น 17.91% สามเณรเรียนธรรมวินัย จำนวน 20 รูป คิดเป็น 29.35%

ตารางที่ 3.3 แสดงจำนวนพระภิกษุที่ดำรงฐานะทางสงฆ์ (สมณศักดิ์)

ตำแหน่งทางสงฆ์ (สมณศักดิ์)	จำนวนรูป	ร้อยละ
รองสมเด็จพระราชาคณะ	1	0.42
พระราชาคณะ	11	4.70
พระครูสัญญาบัตร	5	2.31
พระครูฐานานุกรม (มีนิตยภัต)	2	0.85
พระครูฐานานุกรม, พระฐานานุกรม	25	10.68
พระเปรียญ	108	46.15
พระนักธรรม	46	19.65
พระอันดับ	36	15.38
รวม	234	100

จากตารางที่ 3.3 พบว่าพระที่ดำรงสมณศักดิ์และไม่มีสมณศักดิ์ทั้งหมดจำนวน 234 รูป แบ่งกลุ่มออกเป็นคือ รองสมเด็จพระราชาคณะจำนวน 1 รูป คิดเป็น 0.42 เป็นพระราชาคณะ จำนวน 11 รูป คิดเป็น 4.70% เป็นพระครูสัญญาบัตรจำนวน 5 รูป คิดเป็น 2.31% เป็นพระครูฐานานุกรม (มีนิตยภัต) จำนวน 2 รูป คิดเป็น 0.85% พระครูฐานานุกรม, พระฐานานุกรม 25 รูป คิดเป็น 10.68% พระเปรียญจำนวน 108 รูป คิดเป็น 46.15% เป็นพระนักธรรม จำนวน 46 รูป คิดเป็น 19.65% พระอันดับจำนวน 36 รูป คิดเป็น 15.38%

ศูนย์วิทยทรัพยากร
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ตารางที่ 3.4 แสดงสถานภาพด้านการศึกษา

กลุ่มฐานะสามเณร	จำนวนรูป	ร้อยละ
สามเณรเปรียญ	35	52.23
สามเณรนักธรรม	12	17.91
สามเณรเรียนธรรมวินัย	20	29.84
รวม	67	100

จากตารางที่ 3.4 พบว่ามีภิกษุสามเณรที่สังกัดอยู่ในวัดจำนวน 67 รูป และแบ่งกลุ่มฐานะสามเณรออกเป็น 2 กลุ่มคือ กลุ่มสามเณรเปรียญ 35 รูป คิดเป็น 52.23% สามเณรนักธรรมจำนวน 12 รูป คิดเป็น 17.91% สามเณรเรียนธรรมวินัย จำนวน 20 รูป คิดเป็น 29.35%

ตารางที่ 4 แสดงจำนวนบุคคลากรสงฆ์ ปี พ.ศ.2539

สถานภาพพระภิกษุสามเณรทั้งหมด	จำนวนรูป	ร้อยละ
พระภิกษุ	225	79.22
สามเณร	59	20.77
รวม	284	100

จากตารางที่ 4 พบว่าในปี พ.ศ.2539 นั้นมีพระภิกษุสามเณรที่จำพรรษาอยู่ในวัดจำนวนทั้งสิ้น 284 รูป โดยแยกออกเป็น 2 กลุ่ม คือ เป็นพระภิกษุ จำนวน 225 รูป คิดเป็น 79.22% เป็นสามเณรจำนวน 59 รูป คิดเป็น 20.77%

ตารางที่ 4.1 แสดงสถานภาพของพระภิกษุ

สถานภาพพระภิกษุ	จำนวนรูป	ร้อยละ
พระอวาสิกะ	187	83.11
พระอาคันตุกะ	8	3.55
พระนวกะ	30	13.33
รวม	225	100

จากตารางที่ 4.1 พบว่าพระภิกษุทั้งหมด 225 รูป แบ่งกลุ่มออกเป็น 3 กลุ่ม คือ เป็น 3 กลุ่ม คือ เป็นพระอวาสิกะ จำนวน 187 คิดเป็น 83.11% เป็นพระอาคันตุกะจำนวน 8 รูป คิดเป็น 3.55% พระนวกะจำนวน 30 รูป คิดเป็น 13.33%

ตารางที่ 4.2 แสดงสถานภาพของสามเณร

สถานภาพสามเณร	จำนวนรูป	ร้อยละ
สามเณรอวาสิกะ	38	64.40
สามเณรอาคันตุกะ	8	3.38
สามเณรนวกะ	19	32.20
รวม	59	100

จากตารางที่ 4.2 พบว่าในปี พ.ศ. 2539 นี้ มีสามเณรทั้งหมดที่อยู่อาศัยในวัดมหาราชจำนวน 49 รูป โดยแบ่งกลุ่มออกเป็น 2 คือ เป็นสามเณรอวาสิกะจำนวน 38 รูป คิดเป็น 64.40% สามเณรอาคันตุกะจำนวน 2 รูป คิดเป็น 3.38% สามเณรนวกะจำนวน 19 รูป คิดเป็น 32.20% กลุ่มสามเณรที่เป็นเปรียญจำนวน 34 รูป คิดเป็น 57.62% เป็นสามเณรนักธรรม 9 รูป คิดเป็น 15.25% เป็นสามเณรเรียนธรรมวินัยจำนวน 16 รูป คิดเป็น 27.11%

ตารางที่ 4.3 แสดงพระภิกษุที่ดำรงฐานะทางสงฆ์ (สมณศักดิ์)

พระภิกษุที่มีสมณศักดิ์และไม่มียศพระ	จำนวนรูป	ร้อยละ
รองสมเด็จพระราชาคณะ	1	0.44
พระราชาคณะ	11	4.88
พระครูสัญญาบัตร	7	3.11
พระครูฐานานุกรม (มีนิตยภัต)	2	0.88
พระครูฐานานุกรม, พระฐานานุกรม	22	9.77
พระเปรียญ	113	50.22
พระนักธรรม	46	20.44
พระอันดับ	24	10.66
รวม	225	100

จากตารางที่ 4.3 พบว่าจำนวนพระภิกษุที่ดำรงสมณศักดิ์ และไม่มียศพระมีทั้งสิ้น 225 รูป โดยแบ่งพระภิกษุที่มีสมณศักดิ์ดังนี้ รองสมเด็จพระราชาคณะจำนวน 1 รูป คิดเป็น 0.44% เป็นพระราชาคณะจำนวน 11 รูป คิดเป็น 4.88% เป็นพระครูสัญญาบัตรจำนวน 7 รูป คิดเป็น 3.11% เป็นพระครูฐานานุกรม (มีนิตยภัต) จำนวน 2 รูป คิดเป็น 0.88% เป็นพระครูฐานานุกรม, พระฐานานุกรม จำนวน 22 รูป คิดเป็น 9.77% เป็นพระเปรียญจำนวน 113 รูป คิดเป็น 50.22% เป็นพระนักธรรม 46 รูป คิดเป็น 20.44% เป็นพระอันดับ 24 รูป คิดเป็น 10.66%

ศูนย์วิทยทรัพยากร
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ตารางที่ 4.4 แสดงสถานภาพด้านการศึกษา

สถานภาพของสามเณร	จำนวนรูป	ร้อยละ
สามเณรเปรียญ	34	57.62
สามเณรนักธรรม	9	15.25
สามเณรเรียนธรรมวินัย	16	27.11
รวม	59	100

จากตารางที่ 4.4 พบว่าปี พ.ศ.2539 มีสามเณรอยู่อาศัยในวัดจำนวนทั้งสิ้น 59 รูป โดยแบ่งกลุ่มออกเป็น กลุ่มสามเณรที่เป็นเปรียญจำนวน 34 รูป คิดเป็น 57.62% เป็นสามเณรนักธรรม 9 รูป คิดเป็น 15.25% เป็นสามเณรเรียนธรรมวินัยจำนวน 16 รูป คิดเป็น 27.11%

ศูนย์วิทยทรัพยากร
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ในปี พ.ศ. 2539 จากการสำรวจประชากรภายในวัด ที่ได้เข้ามาอาศัยวัด ซึ่งมีใช้พระภิกษุสามเณรตามสถานภาพดังกล่าวแล้ว ยังพบว่ามิถุนะบุคคล กล่าวคือ แม่ชี ศิษย์วัด และพนักงานประจำพระอุโบสถซึ่งรวมจำนวน 199 คน โดยได้แจกแจงคณะบุคคลดังกล่าวออกเป็น 3 กลุ่มดังตารางที่แสดงไว้ดังต่อไปนี้

ศูนย์วิทยพัทยากร
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ตารางที่ 5 แสดงจำนวนบุคลากรที่มีไช้พระภิกษุสามเณร ปี พ.ศ. 2539

สถานภาพของบุคคลที่อยู่ในวัด	จำนวนรูป	ร้อยละ
แม่ชี	32	16.08
ศิษย์วัด	155	77.88
พนักงานประจำพระอุโบสถ	12	6.03
รวม	199	100

จากตารางที่ 4.5 พบว่ามีคณะบุคคลที่มีไช้พระภิกษุสามเณรได้อาศัยอยู่ในวัดปี พ.ศ. 2539 จำนวน 199 คน โดยได้แยกออกเป็นกลุ่มดังนี้ คือ เป็นแม่ชี จำนวน 32 ท่าน คิดเป็น 16.08% เป็นศิษย์วัดจำนวน 155 รูป คิดเป็น 77.88% เป็นพนักงานประจำพระอุโบสถจำนวน 12 คน คิดเป็น 6.03%

หมายเหตุ : ความหมายของกลุ่มคณะบุคคลที่มีไช้พระภิกษุสามเณรที่อยู่อาศัยภายในวัด

1. แม่ชี หมายถึงบุคคลที่เป็นเพศหญิง มีศรัทธาในพุทธศาสนาแล้วขอบวชถือศีล 8 โดยมีพระอุปัชฌาย์ในสังกัดวัดนั้น ๆ อนุญาตบวชให้ ทำหน้าที่ตัวแทนทางศาสนา แต่มีไช้พระภิกษุ-สามเณร ในศักดิ์และสิทธิ์ตามพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ. 2505

2. ศิษย์วัด หมายถึง บุคคลที่เป็นเพศชาย ได้รับการรับรองจากเจ้าอาวาสตามระเบียบการปกครองของวัด มีเจ้าคณะกฐินเป็นผู้ดูแลปกครอง มีหน้าที่ช่วยเหลือกิจกรรมของวัด คำนวณพิธีกรรม และงานที่เกี่ยวข้องอื่น ๆ

3. พนักงานประจำพระอุโบสถ หมายถึง บุคคลที่เป็นเพศชาย ที่เจ้าอาวาสแต่งตั้งให้เป็นผู้เฝ้าพระอุโบสถ ทำหน้าที่ดูแลความสะอาดความเรียบร้อยภายในพระอุโบสถทั้งหมด โดยมีค่าตอบแทนให้ตามความเหมาะสม

ตารางแสดงพระที่ดำรงสมณศักดิ์ของวัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์

ที่	ชั้นสมณศักดิ์ (ยศ)	จำนวนรูป
1	รองสมเด็จพระราชาคณะ	1
2	พระราชาคณะ (เจ้าคุณ)	10
3	- ชั้นสามัญ	4
4	- ชั้นราช	4
5	- ชั้นเทพ	2
6	- ชั้นธรรม	-
7	- ชั้นพรหม	-
	รวม	11

จากตารางข้างบน พบว่าการดำรงสมณศักดิ์ของพระสงฆ์ในวัดนี้ มีพระที่สมณศักดิ์น้อยมากดังปรากฏมีรองสมเด็จพระราชาคณะ 1 รูป ซึ่งเป็นเจ้าอาวาสปัจจุบัน ในช่วงระยะเวลาที่ผ่านมา 5-10 ปี พระที่ได้รับการตั้งสมณศักดิ์ (ยศ) นั้นน้อยทีเดียว คือพระราชาคณะที่เรียกว่าเจ้าคุณนั้นมีเพียง 10 รูป แบ่งเป็นพระราชาคณะชั้นสามัญ 4 รูป ชั้นราช 4 รูป ชั้นเทพ 2 รูป ส่วนพระสมณศักดิ์ชั้นธรรมและพรหมยังไม่มีแต่งตั้งพระในวัดมหาธาตุฯ เลย ซึ่งแสดงให้เห็นถึงระบบการบริหารและการปกครองว่าด้วยการแต่งตั้งสมณศักดิ์พระน้อยกว่าสมัยอดีต

เมื่อเปรียบเทียบกับพระสมณศักดิ์ชั้นพระครูแล้วจะพบมีการแต่งตั้งได้รับขมากขึ้น ในปัจจุบันมีถึง 21 รูป คิดเป็น 14.22% จากจำนวนพระสงฆ์ทั้งหมดภายในวัด

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ตารางแสดงลำดับการเปลี่ยนแปลงผู้นำสงฆ์ (เจ้าอาวาส) ในปี พ.ศ. ต่าง ๆ
(2323 - ปัจจุบัน)

รูปที่	ผู้เป็นอธิบดีสงฆ์ (เจ้าอาวาส)	พ.ศ.
1	สมเด็จพระสังฆราช (ศุข)	2323 - 2335
2	สมเด็จพระสังฆราช (มี)	2336 - 2358
3	สมเด็จพระวันรัตน์ (อาจ)	2359 - 2362
4	สมเด็จพระสังฆราช (ศุข ญาณสังวร)	2363 - 2364
5	สมเด็จพระวันรัตน์ (คอน)	2365 - 2385
6	พระญาณไตรโลกนาถ (พุก)	2386 - 2393
7	สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ฉิน)	2394 - 2400
8	พระราชกวี (กง)	ไม่ปรากฏ พ.ศ.
9	พระศาสนานุรักษ์ (รัก)	“
10	พระญาณสมโพธิ (อิม)	“
11	พระคุณาจารย์วัตร (คำ)	“
12	พระญาณสมโพธิ (คำ)	“
13	สมเด็จพระวันรัตน์ (ทิต)	2440 - 2465
14	สมเด็จพระวันรัตน์ (เฮง เขมจารี)	2466 - 2486
15	พระพิมลธรรม (ช้อย ฐานทัตต)	2491
16	พระพิมลธรรม (อาจ อาสโภ)	2491 - 2500
17	พระธรรมปัญญาบดี (สวัสดี ป.5)	
18	พระสุเมธาธิบดี (บุญเลิศ ป.8)	

ตารางแสดงกิจกรรมวันสำคัญทางศาสนาของวัดในรอบปี

ลำดับที่	ประเภทกิจกรรม วันสำคัญทางศาสนา	เดือน/ปี	สถานที่
1	วันอาสาฬหบูชา	เดือนกรกฎาคม/ทุกปี	บริเวณพระอุโบสถ
2	วันเข้าพรรษา	เดือนกรกฎาคม/ทุกปี	บริเวณพระอุโบสถ
3	วันออกพรรษา	เดือนตุลาคม/ทุกปี	บริเวณพระอุโบสถ
4	วันมาฆบูชา	เดือนกุมภาพันธ์/ทุกปี	บริเวณพระอุโบสถ
5	วันวิสาขบูชา	เดือนพฤษภาคม/ทุกปี	บริเวณพระอุโบสถ
6	วันอัฐมีบูชา	เดือนกรกฎาคม/ทุกปี	บริเวณพระอุโบสถ

ศูนย์วิทยทรัพยากร
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ตารางแสดงลักษณะกิจกรรม

ลำดับที่	ลักษณะกิจกรรม พิธีกรรมทางศาสนา	วัน/เวลา	จำนวนผู้เข้าร่วมพิธี
1	รักษาศีลอุโบสถ (ช่วงเช้าพรรษา)	วันพระ/06.00-22.00	600-1,000
2	รักษาศีลอุโบสถ (ช่วงไม่เช้าพรรษา)	วันพระ/06.00-22.00 น.	700-800
3	รักษาศีลอุโบสถ	อาทิตย์ 08.00-18.00	200-300

หมายเหตุ : ลักษณะกิจกรรมทั่ว ๆ ไปเฉพาะวันพระและวันอาทิตย์ แบ่งออกเป็น 3 ประเภท

1. ทำวัตรสวดมนต์ (เช้า-เย็น)
2. ฟังเทศน์
3. ปฏิบัติธรรม นั่งสมาธิ เจริญภาวนา, ปฏิบัติพระกัมมัฏฐาน
4. ตักบาตรประจำวัน (บาตร 108)
5. ถวายสังฆทานพระสงฆ์

ศูนย์วิทยทรัพยากร
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ตารางแสดงกิจกรรมประเพณีสำคัญของวัดภายในรอบปี

ลำดับที่	ประเภทกิจกรรม ประเพณีสำคัญ	เดือน/ปี	สถานที่
1	ตรุษสงกรานต์	เมษายน/ทุกปี	
2	วันขึ้นปีใหม่	มกราคม/ทุกปี	
3	เทศน์มหาชาติชาดก	ตุลาคม/ทุกปี	
4	ประเพณีทำบุญสลากภัต	ตุลาคม/ทุกปี	

ตารางแสดงกิจวัตรของภิกษุสามเณร

ลำดับที่	ประเภทกิจกรรม พิธีทางศาสนาสำคัญ	ลักษณะพิธี	วัน/เวลา
1	พิธีถวายผ้าพระกฐินพระราชทาน	พิธีหลวง	
2	ทำวัตรสวดมนต์ (เช้า-เย็น)	สวดภาษามคธ	ทุกวัน/เช้า 09.00, เย็น 17.00 น.
3	บิณฑบาตร	กิจวัตรสงฆ์	ทุกวัน/เช้า 06.08.00 น.
4	สวดพระปาฏิโมกข์	สังฆกรรมแสดง อาบัติต่อหน้า สงฆ์ตามพุทธ บัญญัติและธรรม วินัย	

ส่วนที่ 2 : ระบบการศึกษาด้านสามัญศึกษาและปริยัติศึกษา

วัดมหาธาตุฯ ได้จัดระบบการศึกษาและมีนโยบายให้พระเณรได้ศึกษาทางธรรม ทั้งนักธรรมและบาลี ซึ่งเป็นหน้าที่สำคัญและพัฒนาบุคลากรศาสนา ในอดีตที่ผ่านมานับแต่ตั้งวัดมาก็จัดการศึกษาทั้ง 2 แบบและพัฒนามาตามยุคสมัย โดยเฉพาะสมัยปัจจุบันระบบการศึกษาที่วัดได้รุดหน้าเจริญขึ้นในส่วนของการศึกษาและทางโลกฝ่ายสามัญศึกษา ในยุคต่าง ๆ ได้พยายามปรับปรุงแบบแผนการศึกษาของพระเณร จัดให้มีการสอบไล่ในส่วนของนักธรรม บาลีประโยคสูง ๆ หลหลายรูปตามสถิติ นอกจากนี้แล้วยังได้จัดตั้งฝ่ายเผยแผ่ด้านวิปัสสนาธุระขึ้น เพื่อมุ่งเน้นการปฏิบัติสำหรับพระภิกษุสามเณรและบุคคลทั่วไปด้วย

ระบบการศึกษาฝ่ายสามัญ (ทางโลก) ที่เกี่ยวข้องกับวัด นับแต่สมัยพระพิมลธรรม

(อาจ อาสภะ), 2487-2489

วัดมหาธาตุฯ : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ในพระบรมราชูปถัมภ์ มหาวิทยาลัยสงฆ์แห่งกระสงฆ์ไทย เป็นสถาบันการศึกษาชั้นสูงของคณะสงฆ์ที่สมเด็จพระบวรมหิศรพระราชสมภารเจ้าพระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาจุฬาลงกรณ์ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พระปิยมหาราช) รัชกาลที่ 5 แห่งพระบรมราชจักรีวงศ์ ได้ทรงสถาปนาขึ้นโดยทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ย้ายการบอกระปริยัติธรรมจากเก๋งหน้าวัดพระศรีรัตนศาสดาราม (วัดพระแก้ว) ไปตั้งที่วัดมหาธาตุ เมื่อ พ.ศ. 2430 และโปรดให้เรียกว่า มหาธาตุวิทยาลัย นับเป็นครั้งแรกที่ใช้คำว่า วิทยาลัยในประเทศไทย มหาธาตุวิทยาลัยได้เปิดทำการสอนอย่างเป็นทางการ เมื่อวันที่ 8 พฤศจิกายน พ.ศ. 2432 ต่อมาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงมีพระราชหัตถเลขา ลงวันที่ 18 กันยายน ร.ศ.111 (พ.ศ. 2435) ถึงพระยาภาสกรวงศ์ เสนาบดีกระทรวงธรรมการ ปรารภถึงการที่จะเปลี่ยนชื่อมหาธาตุวิทยาลัย เป็น มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มิเพียงมีพระราชดำริเพื่อจะทรงเปลี่ยนมหาธาตุวิทยาลัย เป็นมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยเท่านั้น หากทรงมีพระราชดำริที่จะเปลี่ยนโครงสร้างการศึกษาของมหาวิทยาลัย โดยมีพระราชประสงค์จะให้สถาบันการศึกษาแห่งนี้เป็นสถานการศึกษาทั้งของพระภิกษุสามเณรและคฤหัสถ์เช่นเดียวกับมหาวิทยาลัยในยุโรป ดังจะเห็นได้จาก

“ร่างพระราชบัญญัติมหาวิทยาลัย พ.ศ. 111” ซึ่งมีชื่อว่า “ฎีกา 1 ชื่อว่า พระราชบัญญัติเป็นประเพณีสำหรับมหาธาตุวิทยาลัย” ซึ่งมีทั้งหมด 24 มาตราด้วยกัน

เมื่อ พ.ศ. 2438 ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้สร้างตึก “สังฆิกเสนาสน์ราชวิทยาลัย” ขึ้นในวัดมหาธาตุ และได้เสด็จพระราชดำเนินไปวางศิลาพระฤกษ์เมื่อวันที่ 13 กันยายน พ.ศ. 2439 และพระราชทานเปลี่ยนนาม มหาธาตุวิทยาลัย เป็น มหาวิทยาลัยพหุบาลนครราชสีมา เพื่อเป็นที่เฉลิมพระเกียรติของพระองค์ผู้กับมหามกุฏราชวิทยาลัยที่ทรงจัดตั้งขึ้น เพื่อเป็นสถานศึกษาของคณะสงฆ์ฝ่ายธรรมยุติกนิกาย ซึ่งตั้งอยู่ที่วัดบวรนิเวศวิหาร โดยมีพระราชประสงค์ให้เป็นที่เฉลิมพระเกียรติแด่สมเด็จพระบรมชนกนาถ

มหาวิทยาลัยพหุบาลนครราชสีมา ในพระบรมราชูปถัมภ์ ได้เปิดดำเนินการศึกษาในรูปแบบของมหาวิทยาลัยตามมติของพระมหาเถระแห่งคณะสงฆ์ไทย ซึ่งประกาศ ณ ตำหนักสมเด็จ วัดมหาธาตุฯ เมื่อวันที่ 9 มกราคม พ.ศ. 2490 โดยมี พระพิมลธรรม (ช้อย ฐานทัตตเถระ) เป็นปฐมสภานายก และได้เปิดดำเนินการศึกษาเมื่อวันที่ 18 กรกฎาคม 2490 เป็นต้นมา โดยเปิดสอนคณะพุทธศาสตร์เป็นคณะแรก

พ.ศ. 2504 มหาวิทยาลัยพหุบาลนครราชสีมา ได้เปิดสอนคณะครุศาสตร์ เพื่อฝึกอบรมพระภิกษุสามเณรซึ่งมีความรู้ทางศาสนาดีอยู่แล้ว ให้เข้าใจวิธีการถ่ายทอดความรู้ให้แก่ผู้อื่น และการเผยแพร่ศาสนาให้ได้ผลดียิ่งขึ้น

พ.ศ. 2506 มหาวิทยาลัยได้เปิดสอนคณะเอเชียอาคเนย์ ต่อมาในปี พ.ศ. 2516 ได้เปลี่ยนมาเป็น คณะมานุษยวิทยาและประวัติศาสตร์ และ พ.ศ. 2526 ได้เปลี่ยนเป็นคณะมนุษยศาสตร์จนถึงปัจจุบัน

พ.ศ. 2512 คณะสงฆ์โดยมหาเถรสมาคม ได้ออกคำสั่งมหาเถรสมาคม เรื่อง “การศึกษาของมหาวิทยาลัยสงฆ์ พ.ศ. 2512” และเรื่อง “การศึกษาของสงฆ์ พ.ศ. 2512” คำสั่งทั้งสองฉบับนี้ทำให้ มหาวิทยาลัยพหุบาลนครราชสีมา ในฐานะสถาบันการศึกษาชั้นสูงของคณะสงฆ์ มีระบบการบริหารงานสัมพันธ์กับกิจการทั่วไปของคณะสงฆ์ไทยโดยสมบูรณ์และชัดเจน

มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยยังได้ขยายการจัดการศึกษาระดับอุดมศึกษาออกไปยัง ส่วนภูมิภาคตั้งแต่ พ.ศ. 2521 เป็นต้นมา โดยตั้งวิทยาเขตแห่งแรกที่จังหวัดหนองคาย และตั้งวิทยา เขตแห่งที่ 2 ที่จังหวัดอุบลราชธานี ในปี พ.ศ.2523

พ.ศ. 2526 มหาวิทยาลัยได้ปรับปรุงโครงสร้างหลักสูตรระดับปริญญาตรีใหม่ โดย ลดจำนวนหน่วยกิตจาก 200 หน่วยกิต ให้เหลือเพียง 150 หน่วยกิต และปรับปรุงการจัดคณะใหม่ โดยแยกจาก 3 คณะออกเป็น 4 คณะ คือ คณะพุทธศาสตร์ คณะครุศาสตร์ คณะมนุษยศาสตร์ และ คณะสังคมศาสตร์

พ.ศ. 2527 สภานิติบัญญัติแห่งชาติได้ตราพระราชบัญญัติ กำหนดวิทยฐานะผู้สำเร็จ วิชาการทางพระพุทธศาสนา พ.ศ. 2527 รับรองผู้สำเร็จเปรียญธรรม 9 ประโยค พุทธ ศาสตร์บัณฑิตจากมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย มีฐานะชั้นปริญญาตรี ตามประกาศในราชกิจจานุเบกษา เล่มที่ 101 ตอนที่ 140 ลงวันที่ 8 ตุลาคม พ.ศ. 2527

ปัจจุบันมหาวิทยาลัยส่วนกลางได้ขยายออกไปตั้งศูนย์ อยู่ที่ วัดศรีสุदारามราชวร วิหาร เขตบางกอกน้อย กรุงเทพฯ โดยได้รับความอุปถัมภ์จาก พระราชพิพัฒน์โกศล ปัจจุบัน มหาวิทยาลัยได้เปิดทำการสอนระดับปริญญาตรีทั้งหมด 4 คณะ คือ

1. คณะพุทธศาสตร์
2. คณะครุศาสตร์
3. คณะมนุษยศาสตร์
4. คณะสังคมศาสตร์

มีวิทยาเขตอีก 10 แห่งคือ

1. วิทยาเขตหนองคาย
2. วิทยาเขตอุบลราชธานี
3. วิทยาเขตขอนแก่น
4. วิทยาเขตเชียงใหม่
5. วิทยาเขตนครศรีธรรมราช
6. วิทยาเขตนครราชสีมา

7. วิทยาเขตแพร่
8. วิทยาเขตสุรินทร์
9. วิทยาเขตพะเยา
10. วิทยาเขตบาฬีศึกษาพุทธโฆส จังหวัดนครปฐม

ระดับปริญญาโท มหาวิทยาลัยได้เปิดสอน 3 สาขาคือ

1. สาขาพระพุทธศาสนา
2. สาขาปรัชญา
3. สาขาวิชาธรรมนิเทศ

มหาวิทยาลัยยังได้จัดการศึกษาในระดับมัธยมศึกษา ซึ่งมีโรงเรียนที่อยู่ในสังกัด ประกอบด้วย

1. โรงเรียนบาลีเตรียมอุดมศึกษา
2. โรงเรียนบาลีอบรมศึกษา
3. โรงเรียนบาลีสาริตศึกษา

มหาวิทยาลัยสงฆ์แห่งนี้ ดำเนินการจัดการศึกษาโดยมีจุดมุ่งหมายหลัก 2 ประการ คือ ให้การศึกษาค้นคว้าและแสวงหาความรู้เกี่ยวกับวิชาการทางด้านพระพุทธศาสนา เพื่อประยุกต์เข้ากับศาสตร์สาขาต่าง ๆ อันจะอำนวยประโยชน์แก่การดำเนินชีวิตการเผยแผ่พระพุทธศาสนา และการพัฒนาสังคม ประการที่สองมุ่งเสริมสร้างคุณธรรมและจริยธรรมตามหลักพระพุทธศาสนาเพื่อพัฒนาบุคคลให้มีความสมดุลในด้าน สังคม กายภาพ จิตใจและปัญญา

บัณฑิตของมหาวิทยาลัย จะต้องมียุทธศาสตร์ของบัณฑิตที่พึงประสงค์ กล่าวคือ มีปฏิปทาน่าเลื่อมใส ใฝ่รู้ใฝ่คิด เป็นผู้นำด้านจิตใจและปัญญา มีความสามารถในการแก้ปัญหา มีศรัทธาอุทิศตนเพื่อพระพุทธศาสนา เสียสละประโยชน์ส่วนตนเพื่อส่วนรวม รู้เท่าทันความเปลี่ยนแปลงทางสังคม มีโลกทัศน์กว้างไกลมีศักยภาพที่จะพัฒนาตนเองให้เทียบพร้อมด้วยคุณธรรมและจริยธรรม ซึ่งบัณฑิตทุกรูปจะต้องผ่านการปฏิบัติวิปัสสนากัมมัฏฐานในปลายภาคการศึกษาที่ 2 ของทุกปี และต้องออกปฏิบัติศาสนกิจเผยแผ่พระพุทธศาสนา อีก 1 ปี จึงจะมีสิทธิ์รับปริญญา ตั้งแต่มหาวิทยาลัยเปิดการศึกษามามีผู้จบการศึกษาไปแล้วกว่า 4,000 รูป

มหาวิทยาลัยยังได้จัดตั้งโรงเรียนพุทธศาสนาวินายกชั้นเป็นแห่งแรกในประเทศไทย เพื่อให้การศึกษาพระพุทธศาสนาแก่เยาวชนไทย ตั้งแต่ พ.ศ. 2501 ปัจจุบันมีสาขาทั่วประเทศ 169 สาขา

มหาวิทยาลัยกับการให้บริการแก่สังคม

1. จัดตั้งอภิธรรมโชติกะวิทยาลัย ให้การศึกษาพระอภิธรรมแก่พระภิกษุสงฆ์และประชาชนผู้สนใจทั่วไป
2. จัดตั้งสำนักธรรมวิจัย โดยจัดให้มีการบรรยายธรรมในวันพระและวันอาทิตย์ตลอดทั้งปี
3. จัดตั้งสถาบันวิปัสสนาธุระ เพื่อสอนวิปัสสนากัมมัฏฐานแก่ผู้สนใจทั้งชาวไทยและชาวต่างประเทศ
4. จัดตั้งสถาบันวิจัยพุทธศาสตร์ ทำการวิจัยเพื่อนำพุทธธรรมมาประยุกต์ใช้ให้เหมาะสมกับสถานการณ์ปัจจุบัน
5. ดำเนินการตรวจชำระพระไตรปิฎก ทั้งภาษาบาลีและภาษาไทย ตั้งแต่ พ.ศ. 2500 จนถึงปัจจุบัน
6. ส่งวิทยากรไปให้การอบรมประชาชน นิสิต นักเรียน นักศึกษาที่ของความอนุเคราะห์มา
7. ส่งพระนิสิตของมหาวิทยาลัยไปสอนตามโรงเรียนต่าง ๆ ทั่วประเทศ
8. จัดบรรยายธรรมทางสถานีวิทยุกระจายเสียงทั้งภาคเอเอ็มและเอฟเอ็มทุกวัน
9. ร่วมมือกับกรมการศาสนา สมัชชาสงฆ์ไทยในสหรัฐอเมริกาจัดโครงการอบรมพระธรรมทูตสายต่างประเทศทุกปี
10. จัดโครงการอบรมเยาวชนภาคฤดูร้อนทั่วประเทศในช่วงปิดภาคการศึกษา ระหว่างเดือนเมษายนทุกปี ซึ่งถือเป็นภารกิจสำคัญของมหาวิทยาลัย โดยเริ่มโครงการมาตั้งแต่ พ.ศ.2523 จนถึงปัจจุบัน

ส่วนที่ 3 : การเผยแผ่

นอกจากจะจัดการศึกษาและการพัฒนาวัดในส่วนต่าง ๆ แล้ววัดยังได้มีนโยบายในการเผยแผ่ธรรมทางศาสนาสำหรับประชาชนทั่วไป ทั้งในและต่างประเทศ

ในช่วงที่ผ่านมาในอดีต ยุคก่อนที่เจ้าอาวาสแต่ละรูปขึ้นมาปกครองก็ได้มีนโยบายในการเผยแผ่ และยึดถือปฏิบัติเป็นหน้าที่พระที่เดียว ระบบการเผยแผ่ส่วนใหญ่วัดมหาธาตุจะมุ่งเน้นเรื่องการเทศน์ การบรรยายธรรม การอบรมสั่งสอน ตลอดถึงการฝึกอบรมวิปัสสนาอันเป็นหลักการศึกษาของพุทธศาสนาด้านวิปัสสนาธุระ คือมุ่งเน้นการอบรมจิตใจปฏิบัติสมาธิ ลดละกิเลส ฝึกอบรมพระกัมมัฏฐาน เพื่อชำระจิตใจ

ระบบการเผยแผ่ศาสนา

วัดมหาธาตุฯ ได้จัดมีการแสดงธรรมในวันธรรมสวนะมาตั้งแต่สมัยสมเด็จพระวันรัต (ฑิต) เป็นเจ้าอาวาส จัดให้พระเณรไปฟังเทศน์ผลัดกันวันละ 20-30 รูป โดยแบ่งเวลาของกิจกรรมสมัยคือ ช่วงเวลา 15.00 น. ช่วง 12.30 น. และช่วง 16.00 น.

การเผยแผ่ประกอบด้วย

การออกวารสารต่าง ๆ คือ

วารสารพุทธจักร (ออกรายเดือน)

นิตยสารสงฆ์ไทย (ออกราย 2 เดือน)

วิปัสสนาสาร (ออกราย 2 เดือน)

วัตถุประสงค์เพื่อเป็นสื่อสารในการประชาสัมพันธ์ สถาบันสงฆ์ พร้อมเกลี้ยคนื้อหาสาระด้านพุทธธรรมต่าง ๆ ที่สามารถหาอ่านและศึกษาได้สำหรับบุคคลทั่วไป และนอกจากนี้ทางวัดได้จัดส่งพระภิกษุสงฆ์ที่มีความรู้ทางศาสนาไปประกาศศาสนายังวัดต่างหัวเมือง ในรัชกาลที่ 1, 2 และ 3 โดยเฉพาะในช่วง พ.ศ. 2444 ถึง 2446 พระสงฆ์ที่ส่งไปเหล่านั้นก็ทรงคุณวุฒิ เป็นคณะสงฆ์ก็เป็นผู้นำในวัดนั้น ๆ เรื่อยมา

ส่วนที่ 4 : ด้านสาธารณูปการ

ในอดีตที่ผ่านมา วัดมหาธาตุฯ ได้จัดสร้างปฏิสังขรณ์รวมถึงบูรณะสถานสำคัญส่วนต่าง ๆ อันเป็นถาวรวัตถุ เช่น

1. การสร้างโรงเรียน
2. การปรับปรุงบริเวณวัด
3. มุลินธิบำรุงภิกษุสามเณร

การบูรณะปฏิสังขรณ์ในสมัยอดีตในรัชกาลที่ 5 ทางวัดได้จัดการบูรณะพระอุโบสถ พระวิหาร พระมณฑป ช่วง พ.ศ.2439 ถึง 2443 ยังปรากฏในประวัติวัดมหาธาตุ และคงปรากฏ ศาสนสถานปัจจุบัน และพระองค์ได้ทรงเสด็จมาเป็นประธานยกช่อฟ้าพระมณฑปในต้นปี พ.ศ. 2461

ในช่วงนั้น การบูรณะวัดก็ยังดำเนินไปอย่างต่อเนื่อง ถึง พ.ศ.2464 (สมเด็จพระวันรัต (เฮง เขมจารี) ขณะยังเป็นพระธรรมไตรโลกาจารย์ ก็ได้เริ่มมีการบูรณะปูพื้นพระวิหาร พระระเบียง บริเวณรอบ ๆ จนถึงปี พ.ศ.2467 จึงแล้วเสร็จ

นอกจากนี้ทางวัดได้ปฏิสังขรณ์พระปรารักษ์และพระเจดีย์ในบริเวณพระอุโบสถ ในช่วง พ.ศ.2468 ในช่วงนั้นวัดบูรณะปฏิสังขรณ์ส่วนอื่น ๆ มากมาย ดังปรากฏในตารางประกอบดังต่อไปนี้

ที่	การบูรณะปฏิสังขรณ์	เจ้าอาวาส	ปี พ.ศ.
1	บูรณะพระอุโบสถ พระวิหาร	สมเด็จพระวันรัต (เฮง เขมจารี)	2439
2	ปูหินอ่อนพื้นพระอุโบสถ พระมณฑป พระมุขวิหาร	“	2464
3	ปฏิสังขรณ์พระปรารักษ์ พระเจดีย์ บริเวณพระอุโบสถ	“	2467
4	ซ่อมหลังคาและยกช่อฟ้าพระอุโบสถ	“	2465
5	ต่อมุขศาลาการเปรียญ	“	2469
6	การสร้างโรงเรียน 4 แห่ง	“	2462
7	สร้างโรงเรียน 2 แห่ง	พระพิมลธรรม (อาจ อาสภ)	2499

ข้อมูล : ประวัติวัดมหาธาตุ อนุสรณ์พุทธศตวรรษ 2500 ปี

ตารางแสดงความสัมพันธ์ระหว่างวัดกับพระมหากษัตริย์ในอดีต ในหน้าที่และบทบาทระบบอุปถัมภ์ในการสถาปนาวัดในอดีตที่สำคัญ

ที่	ผู้นำสงฆ์	รัชกาลที่	ความสัมพันธ์
1	สมเด็จพระสังฆราช (ศุข)	1	สถาปนาและอุปถัมภ์วัด ขณะชื่อวัดนิพพานาราม (พ.ศ.2346)
2	สมเด็จพระสังฆราช (มี)	3	ทรงอุปถัมภ์ ปฏิสังขรณ์วัดจากกุฏิไม้เป็นกุฏิตึก
3	สมเด็จพระวันรัต	4-5	ทรงสถาปนาวัดมหาธาตุใหญ่ เป็นมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์และทรงสถาปนามหาธาตุวิทยาลัย ปัจจุบันคือมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย (พ.ศ. 2443)

ตารางแสดงบทบาททางศาสนากับพระมหากษัตริย์ในอดีต

ที่	สมเด็จพระสังฆราช	พ.ศ.	ระดับความสัมพันธ์
1	สมเด็จพระสังฆราช (ศุข)	2388	ทรงเป็นพระอุปัชฌาย์ในกรมพระราชวังบวรสุรสิงหนาท
2	สมเด็จพระสังฆราช (มี)	รัชกาลที่ 2	-
3	สมเด็จพระสังฆราช (ศุข ไก่เถื่อน)	รัชกาลที่ 2	-
4	สมเด็จพระสังฆราช (คอน)	2367	ทรงเป็นพระอุปัชฌาย์ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (ขณะผนวชทรงประทับในวัดมหาธาตุนาน 5 พรรษา)
5	สมเด็จพระสังฆราช (นาค)	รัชกาลที่ 3	-

ที่มา : ประวัติวัดมหาธาตุฯ 25 พุทธศตวรรษ 2500 ปี

ในปัจจุบันวัดมหาธาตุฯ ก็มีการจัดการศึกษา การปกครอง การเผยแผ่ และด้านสาธารณูปการในด้านต่าง ๆ รวมถึงการสงเคราะห์แก่ประชาชนด้วย

วัดมหาธาตุ เป็นที่ตั้งและเป็นศูนย์กลางของชุมชนกลางเมืองหลวง นับแต่นานมาของการก่อตั้งวัด เจ้าอาวาสและคณะผู้บริหารเองก็มีการเปลี่ยนแปลงแก้ไขบางสิ่งบางอย่างให้วัดมีการพัฒนาที่ดีขึ้น ตามแนวนโยบายของแต่ละรูปที่ขึ้นมาเป็นผู้นำ

ปัจจุบันวัดมหาธาตุฯ เองก็ยังคงความเป็นสถาบันทางสังคมในแง่ศาสนา ได้จัดการศึกษาในระดับต่าง ๆ ทั้งฝ่ายปริยัติ ปฏิบัติ ในด้านฝ่ายคัมภีร์แล้ว ปัจจุบันวัดได้ส่งเสริมให้ภิกษุสามเณรได้เรียนหลักสูตรนักเรียน แผนกบาลีในระดับต่าง ๆ และมิได้สอบไล่ได้ตามสถิติ ปี พ.ศ. ที่สอบไล่ได้ ตั้งแต่ปี พ.ศ.2536-2539

นอกจากการศึกษาด้านปริยัติแล้วจักได้สนับสนุนการทางโลกระดับมหาวิทยาลัย ให้ภิกษุสามเณรมีสถานที่ศึกษา เช่น มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย นับแต่ตั้งมา สมัยรัชกาลที่ 5 มหาวิทยาลัยแห่งนี้ก็ได้มีบทบาทต่อสังคมมากมาย มีพระนักศึกษาที่สำเร็จการศึกษาแล้วมากมาย หลายรุ่น ที่ลาสิกขาออกมาแล้วก็ได้ทำประโยชน์ให้ประเทศบ้านเมืองมากมาย ปัจจุบันได้ทำการเปิดสอนระดับปริญญาโท พระนักศึกษาที่สำเร็จการศึกษาไป ที่มีความรู้ความสามารถก็ได้ส่งไปประกาศศาสนายังต่างประเทศ และสถาบันการศึกษาแห่งนี้ ก็ได้แบ่งงานบริหารออกเป็นระบบเครือข่ายต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้องกับการศึกษา การเผยแผ่แก่สังคมในระดับต่าง ๆ ดังรายละเอียดแผนงานต่อไปนี้

1. มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย : การจัดการศึกษาต่อสังคม

- โรงเรียนพระพุทธศาสนาวันอาทิตย์
- สำนักธรรมวิจัย
- โรงเรียนบาลีเตรียม (ตึกแดง)
- อภิธรรมโชติกะวิทยาลัย
- สถาบันวิจัยพุทธศาสตร์
- สถาบันวิปัสสนาธุระ
- โรงเรียนบาลีอบรมศึกษา

สถาบันดังกล่าวยังได้ส่งพระนิสิตออกปฏิบัติงาน ในชุมชนชนบทต่างจังหวัดทั่วราชอาณาจักร เพื่อประกอบกิจทางศาสนา ตามภาระหน้าที่ของตนเอง ดังนั้นจึงเป็นได้ว่า วัดมหาธาตุฯ มีระบบการปกครองการศึกษาที่เป็นไปพร้อม ๆ กัน มีความสัมพันธ์ทางระบบบริหารด้วย จะเห็นว่าทุกสมัยเจ้าอาวาสวัดจะต้องดำรงตำแหน่งนายกสภามหาวิทยาลัยโดยตำแหน่ง

4.9 การอภิปรายผล และการพิสูจน์สมมติฐาน

4.9.1 อภิปรายผลการวิจัย ดังกล่าวในสมมติฐานทั้ง 2 ประการพบว่า

แนวความคิดเกี่ยวกับองค์การทางสังคม (Social Organization) วัดมหาธาตุฯ เป็นองค์การหนึ่งที่มีการกระทำทางสังคมระหว่างกัน อันหมายถึงตัวบุคคลคือพระสงฆ์ ภิกษุสามเณร และคณะบุคคลซึ่งอยู่ในวัด บทบาทดังกล่าวถูกจัดให้กระทำตามหน้าที่ Function ของแต่ละคน บทบาทหน้าที่นั้นแสดงออกมาตามสถานภาพของตนเอง

พระภิกษุ สามเณร เป็นคณะบุคคลประเภทบรรพชิต นักบวช มีการกระทำการบริหารงานตามแบบฉบับสถานภาพของกลุ่มเป็นบรรทัดฐานความสัมพันธ์นั้นเป็นไปแบบสหจร (Association) มีแบบแผนที่ชัดเจน ในระบบการบริหารก็มีผู้นำและคณะบุคคลที่ทำหน้าที่ในฝ่ายต่าง ๆ วัดจึงเป็นองค์การสังคมหนึ่งทางสถาบันศาสนาซึ่งทำหน้าที่ดังกล่าว อันเป็นเหตุให้วัดในอดีตเป็นต้นมายังคงดำเนินอยู่ต่อมา

แนวความคิดเกี่ยวกับสถาบันสังคม (Social Institution) กล่าวได้ว่าวัดเป็น Unit หนึ่งของสถาบันศาสนา ทำหน้าที่ของสถาบันศาสนาทำหน้าที่ของตนเพื่อสนองความต้องการทางจิตใจ ที่พึงของชีวิตในหน่วยของวัดก็มีตำแหน่งหน้าที่ของคณะบุคคลที่เรียกว่าทางสังคมมีเจ้าอาวาสเป็นผู้ปกครอง ดูแลบริหารงาน และยศตำแหน่งทางสังคมสงฆ์ เป็นพระราชาคณะ หรือพระครู พระมหา เป็นต้น ที่เรียกว่า สมณศักดิ์ อันเป็นตำแหน่งทางสงฆ์โดยเฉพาะ รวมถึงวัดก็มีศาสนวัตถุ ฤๅที่พัทสงฆ์ พระอุโบสถ สำหรับทำกิจกรรมต่าง ๆ วัดจึงเป็นระบบสังคมหนึ่งในระบบสถาบันทั่วไป เพียงแต่ว่าวัดเองเป็นองค์การที่มีการกระทำการบริหาร การจัดระเบียบเป็นไปเฉพาะทาง มีแบบแผนการปฏิบัติที่แตกต่างตามสถานภาพจากกลุ่มอื่น สถาบันอื่น

แนวความคิดการเปลี่ยนแปลงทางสังคม (Social Change) มองในระบบวัดที่เป็นองค์การสังคม มีการเปลี่ยนแปลงทั้งภายในและภายนอก โดยช่วงระยะเวลาที่แตกต่างกัน วัดหมายถึงความสัมพันธ์กับสิ่งหนึ่งก็เปลี่ยนไป หน่วยสังคมของวัดพระสงฆ์ ภิกษุสามเณรก็เปลี่ยนไปตามนโยบายของผู้นำที่ปกครองอยู่ วัดมหาธาตุฯ ในอดีตเป็นที่สถิตของพระสมณศักดิ์ สมเด็จพระสังฆราช มีความสัมพันธ์กับพระมหากษัตริย์ใกล้ชิด ในระยะที่แตกต่างกันความสัมพันธ์ บทบาทหน้าที่ดังกล่าวก็เปลี่ยนไป

บทบาทเดิมที่เคยปฏิบัติปรับเปลี่ยนไปตามกระแสสังคมเพื่อความอยู่รอดของตนเอง การเปลี่ยนแปลงดังกล่าวบางครั้งก็ขัดแย้งในบทบาทตนเอง (Status Conflict)

ระบบความเชื่อ ค่านิยมของวัดมหาธาตุเปลี่ยนแปลงในบางส่วน แต่ระบบประเพณี และกิจกรรมของศาสนาที่สนองตอบจิตใจของประชาชนยังอยู่ ดังที่ได้สัมภาษณ์กลุ่มตัวอย่างของการวิจัย แต่ระบบโครงสร้างของวัดก็ถูกปรับเปลี่ยนไปตามยุคสมัย และนโยบายของผู้นำการเปลี่ยนแปลงบางอย่างในวัดเป็นไปแบบ Evolution คือวิวัฒนาการ กลุ่มบุคคลเชื่อในความศักดิ์สิทธิ์ต่อสิ่งนั้น ระบบประเพณีจึงยังคงอยู่

4.9.2 การพิสูจน์สมมติฐาน

การศึกษาการเปลี่ยนแปลงทางสังคมและวัฒนธรรมของวัดมหาธาตุฯ ได้ทำการพิสูจน์สมมติฐานไว้ 2 ประการ คือ

1. ทางสังคม (Social) พบว่าวัดนับตั้งแต่ก่อตั้งมา มีการเปลี่ยนแปลงทางสังคม ได้แก่บทบาทหน้าที่ สถานภาพของวัดและพระภิกษุสามเณร ระบบสังคมของพระในเชิงวิถีชีวิตปัจจุบัน

1.1 บทบาท-หน้าที่ (Role-Function) ในด้านความสัมพันธ์กับสถาบันพระมหากษัตริย์ ในแง่เป็นสถานที่ประทับผนวช ทรงศึกษา และพระราชพิธีต่าง ๆ

1.2 บทบาท-หน้าที่ ในด้านการเป็นสถานสำคัญอันเป็นที่ประทับของสมเด็จพระสังฆราช พระมหาเถระและพระราชาคณะในกระสงฆ์ในอดีต

1.3 ระบบอุปถัมภ์โดยพระมหากษัตริย์ หลายรัชกาลในอดีตที่มีความสัมพันธ์ใกล้ชิด เอาใจใส่ดูแลเป็นมหาราชูปถัมภ์เนื่องนิยต์ต่อวัด

1.4 สถานภาพของวัดในอดีต มีการเปลี่ยนแปลงตลอดมา นับตั้งแต่มีการก่อตั้งวัด เช่นเปลี่ยนชื่อวัด อันมีปัจจัยมาจากการอุปถัมภ์ของพระมหากษัตริย์ และการบูรณะปฏิสังขรณ์ศาสนวัตถุภายในวัดหลายครั้ง

1.5 สถานภาพของผู้นำสงฆ์ มีการเปลี่ยนแปลงที่เรียกว่าเจ้าอาวาสมาหลายสมัย นับแต่ก่อตั้งวัดมาถึง 18 รูป รวมทั้งบุคลากรสงฆ์จำนวนพระภิกษุสามเณร คณะบุคคลซึ่งอาศัยอยู่ในวัดก็มีการเปลี่ยนแปลงตามช่วงปี พ.ศ. นั้น ๆ

1.6 ระบบสังคมสงฆ์ วิถีชีวิตด้านการศึกษา การพัฒนา การบริหารการปกครองก็มีการปรับตัวเปลี่ยนแปลงอยู่ตลอดนับจากอดีตถึงปัจจุบัน โดยเฉพาะด้านการศึกษา

สรุปสมมติฐานข้อที่ 1 ด้านการเปลี่ยนแปลงทางสังคม (Social Change)

ข้อ 1.1 ลดลงตามลำดับยุคสมัย

ข้อ 1.2 ลดลง คงอยู่เฉพาะพิธีหลวงอันเกี่ยวกับพระราชพิธีทางศาสนาเท่านั้น เช่น พิธีถวายผ้าพระกฐิน เป็นต้น

ข้อ 1.3 ปัจจุบันคาดว่าจะไม่มีการเปลี่ยนชื่อวัดอีก โดยมีปัจจัยทางสังคมเปรียบเทียบกับอดีตเป็นตัววัด

ข้อ 1.4 ผู้นำสงฆ์ (เจ้าอาวาส) จะมีการเปลี่ยนแปลงตามระบบการปกครองสงฆ์ แต่ผู้นำสงฆ์จะมีสมณศักดิ์สูงทางสังคม ลดลง ยังคงอยู่เฉพาะพระสมณศักดิ์ระดับสามัญเท่านั้น

ข้อ 1.5 ระบบสังคมสงฆ์ ด้านการศึกษายังมุ่งเน้นเรื่องการศึกษาทางปริยัติศาสนิกธรรม สายบาลี ในระดับหนึ่ง แต่จะสนใจและมุ่งศึกษาทางโลกสายสามัญมากยิ่งขึ้น

2. ทางวัฒนธรรม (Cultural) พบว่าวัดมหาธาตุฯ นับตั้งแต่มีการก่อตั้งมา มีการเปลี่ยนแปลงด้านวัฒนธรรม ได้แก่ระบบโครงสร้างทางกายภาพ ระบบความเชื่อประเพณี ค่านิยม อุดมการณ์ของวัด กล่าวคือพระภิกษุสามเณรบางประการสูงขึ้น บางประการลดลง โดยนับตามเวลาในช่วงต่าง ๆ ที่ผ่านมา

2.1 ระบบโครงสร้างของวัดมีการเปลี่ยนแปลงเรื่อยมาในด้านก่อสร้าง การบูรณะปฏิสังขรณ์ และการพัฒนาศาสนสถานต่าง ๆ ตามนโยบายการบริหารการปกครองของผู้นำสงฆ์ คือเจ้าอาวาสในช่วงนั้น ๆ โดยมีข้อจำกัดคือพื้นที่และระเบียบการสร้างวัด

2.2 ระบบความเชื่อ ค่านิยม จารีตประเพณีและกิจกรรมต่าง ๆ ของวัดมีการปรับตัวและเปลี่ยนแปลงเรื่อยมาตามยุคสมัย

สรุป ข้อ 2.1 มีการเปลี่ยนแปลงในระดับน้อยลง
ข้อ 2.2 มีการปรับตัวและเปลี่ยนแปลงในเรื่องค่านิยมทางสังคมมากขึ้น
แต่ระบบยังคงอยู่ในค่านิยมระบบสังคมนิยม

การเปลี่ยนแปลงทั้ง 2 ประการดังกล่าวนี้ ขึ้นอยู่กับเวลาที่เปลี่ยนแปลง สภาพ
สังคม แนวคิด นโยบายของเจ้าอาวาสเป็นปัจจัยหลัก

ศูนย์วิทยทรัพยากร
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย